І. Франко

Що таке поступ?

Др. ІВАН ФРАНКО.

Що таке поступ?

КОЛОМИЯ 1903.

Д-р ІВАН ФРАНКО.

ЩО ТАКЕ ПОСТУП?

КОЛОМИЯ
1903.
НАКЛАДОМ РЕДАКЦИЇ „ПОСТУПУ".

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Всї права застережені.

БІБЛІОТЕКА Інституту франкознавства

УЧБОВА БІБЛІОТЕКА ЛДУ ім. Ів. Фра...

Кабінет франкознавства ЛДУ ім. І. Франка, Інв. № 4053

372194

З друкарнї Вільгельма Браунера в Коломиї.

I.

Слово „поступ“ почуєте часто в наших днях із ріжних уст. Усї накликають до поступу, дехто тїшить ся ним, дехто нарікає на нові „поступові“ думки та порядки. Може би не від річи було поміркувати, що то таке поступ, у чім його шукати, чи є чого ним тїшити ся або може журити ся?

Слово „поступ“ і відповідне йому поняте нове не лише у нас, але й у цїлім осьвіченім сьвітї. Ще яких 300—400 лїт тому назад навіть найосьвіченїйші люди не богато думали про те, що колись на сьвітї було не так як тепер, а ко-

лись може змінити ся теперішний порядок. У давнїйших часах загально держала ся думка, що порядки між людьми все були однакові або майже однакові, що ті порядки — хлїборобські, ремесничі, родинні, громадські — вічні, встановлені самим Богом і так вони лишать ся до судувіку. Що найбільше добачувано таке, що ті порядки не все строго і чисто додержують ся, по троха псують ся, не стає між людьми працьовитости, пильности, дбайливости, послуху, покори, побожности. Се походило по думцї тих старих людий не з чого, як із людської злоби, з зопсутя обичаїв або з чортівської покуси.

Такий погляд на історию чоловіка на землї держав ся довгі тисячі лїт. І треба було віків важкої наукової праці та

несподіваних відкрить науки, доконаних у найновійших часах, щоб люди нарештї дійшли до переконаня, що початкова історія чоловіка на землї, та порядки й обставини, серед яких жив найдавнїйший чоловік, були зовсїм инакші, та що їх розвиток доконував ся помалу на ріжних місцях землї протягом десяток а може й соток тисяч лїт.

Новочасна наука виказала, що чоловік протягом довгих тисяч років з дикого сотворіня виробив ся до того, що пізнав пожиток огню.

Аж від тої пори можна починати його історию. На ріжних місцях Европи повіднаходжено огнища такого давнього чоловіка, повіднаходжено останки його костий, що де в чому близші до костий нинїшних великих малп, ніж до костий ни-

нїшнього чоловіка. Той давнїй чоловік був зовсїм дикий, жив у лїсах та вертепах, пізнїйше по печерах та яскинях, повироблюваних водою в берегах рік та скалистих горах. Він живив ся лїсовими плодами та мясом звірів, яких йому вдавалось убити чи то деревляним кієм, чи каменем. Минули знов довгі тисячі лїт, поки чоловік навчив ся з річного каміня, головно з кременю, викрісувати найпростїйше оружє: вістря до сокир, молоти, вістря до копій та стріл, скробачки до обдираня мяса зі шкіри. Оттаким нужденним оружєм послугував ся чоловік у своїй боротьбі зі звірями, вбивав їх, пік на огнї й їв, а з їх шкір робив собі одежі, вживаючи до шитя скручених звірячих кишок і ігол або шил із звірячої кости. Се була найстарша доба людського

житя на землї, так звана доба лупаного або кресаного кременю. З иньших слїдів, віднайдених ученими людьми, можемо догадувати ся, що та доба нужденного дикого, лїсового та печерного житя чоловіка тревала десятки тисяч лїт, певно далеко довше, нїж усе пізнїйше цивілїзоване житє, про яке маємо певнїйші сьвідоцтва.

В такім дикім станї жили люди по ріжних сторонах сьвіта; слїди їх знайдено по всїй Европі і в Африцї, прим. у Єгиптї глубоко під останками пізнїйших будівель, у Азиї глубоко під руїнами найстарших міст; знайдено їх і в нашім краю, і ми подаємо тут декілька малюнків, щоб ви самі побачили, як то виглядали початки того, що тепер називаємо людським поступом.

Протягом довгих тисяч лїт

чоловік набирав ся вправи, досьвіду, вмілости. Він привчив ся уживати на своє оружє иньшого каменя, мякшого від кременю, та за те такого, що його можна було краще обробити, вигладити, виточити. І ми маємо вже новий образ, висший ступінь людського розвою, поступ супроти стану першої дикости — добу гладженого або точеного каменя. Сокири, вістря стріл, молоти, вістря спис із такого гладженого каміня, обік них ігли та шила з кости, оздоби з раковин (мушель) або зьвірячих зубів — отсе головний спряток того чоловіка.

Та помалу починають показувати ся слїди нової культури: чоловік віднаходить металї, вчить ся витоплювати та перероблювати їх — насамперед бронз (сплав із міди й цини), декуди

саму мідь, а на остатку зелїзо. Аж тоді, коли чоловік заволодїв металями, стала ся можливою цивілїзация, став ся можливий перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осїлости, до будованя домів і міст, до твореня держав.

Як виглядало родинне житє того найдавнїйшого чоловіка камяної доби? Дуже тяжко виробити собі про се ясне поняте, бо приклади теперішнїх диких людий, що жиють іще цїлком або по части в дикім станї, ховають ся по печерах, викрісують камяне оружє і вдягають ся в звірячі шкіри, не може давати вірного образу того прадавного житя диких людий. Деякі вченї догадують ся, що найдавнїйшою формою здруженого житя людий було стадо, де дїти були виключно власностию материй,

на яких лежало їх плеканє і вихованє аж до тої пори, коли вони могли й самі робити те саме дїло, що робили старші. Певне й те, що між такими людськими стадами йшли ненастанні війни, що дикий чоловік не розбирав богато, чи вбиває дикого звіря чи иншого чоловіка з иньшого стада і їв з однаковим апетитом мясо як одного так і другого (первісне чоловікоїдство). Можемо також догадувати ся, що найдавнїйший чоловік не мав нїякої віри, не хоронив своїх мерців, але або пожирав їх сам, або викидав їх диким звірям; на се наводить нас та обставина, що кости найдавнїйшого чоловіка стрічають ся дуже рідко і то не в жадних гробовищах, але або в намулах рік, або в ямах помішані з кістьми диких зьвірів, що слу-

жили стравою тим диким людям; трафляєть ся й так, що людські кости з ніг і рук, у яких був шпік, знаходять ся або розлупані та розбиті, або надпалені — виразні слїди, що се відпадки чоловікоїдної кухні.

II.

Хто каже „поступ“, той каже одним духом дві річи. Одно те, що все на сьвітї зміняє ся і нїщо не стоїть на місцї, а друге — друге не таке певне, більше питанє нїж твердженє: чи зміняє ся на лїпше, чи на гірше?

Що все на сьвітї зміняє ся, що нїщо не стоїть на місцї, се відомо кождому, се пізнає кождий сам по собі і по своїм окруженю. Але чи ті зміни йдуть на лїпше, чи на гірше, на се вже відповідь не у всїх однакова.

Запитайте старого, знемощілого дїда, то він певно скаже вам: „Е, як я був молодий, то лїпше було на сьвітї“. Здоровий, сильний чоловік, якому добре веде ся або який доробив ся чогось в житю, скаже навпаки: „Все йде до лїпшого“. Відповідь у таких річах залежить від особистого настрою чоловіка. Старого, немічного та збідованого дїда, перед яким виднїєсь отворена могила, даремно було би переконувати, що все ще буде лїпше, а молодий, здоровий та відважний звичайно також не хоче вірити, щоб усе йшло до гіршого. Ну, але по за тим тїсним обсягом людського настрою та вподобаня маємо широке поле тисячолїтного досьвіду, людської історії. Щож вона говорить нам? У якім сьвітлї вона показує нам той поступ?

Певна річ, коли беремо на увагу сам початок людського розвою, оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового житя по лїсах та печерах і порівнаємо її з теперішним людським житєм, з часом, коли люди живуть у домах, сплять на подушках, одягають ся раз тепло, раз холодно, їздять зелїзницями, порозумівають ся телєграфами та телєфонами, видизають ся в глуб землї, плавають поверх води і попід воду, лїтають по повітрю і зазирають своїм оком у середину всякого, навіть живого тїла при помочи Рентґенового проміня, — хто схоче порівнати так безпосередно початок з кінцем, той певно мусить признати, що за тих кількапацять тисяч лїт люди поступили дуже сильно до лїпшого, що поступ веде до добра.

Але коли захочемо придивити ся тій справі близше, слїдити крок за кроком, то переконаємо ся, що ся відповідь не така дуже певна. Візьмімо для проби одну справу, близьку нашому селянинови, справу панщини. Її знесено у нас в р. 1848; є ще живі люди, що зазнали її самі або наслухали ся про неї від своїх батьків та дїдів. Нинї та панщина зробила ся страхопудом, яким полохають селян від часу до часу, щоб не спали, щоб бороли ся за свої права, аби тота пора знов не вернула. Але коли запитаєте старих людий, як їм жило ся за панщини, то не один відповість по щирости: „Ой синоньку, говоріть що хочете про ті часи, а таки тодї лїпше було як тепер! Не було такої драчі, податки не були такі великі, не було так

тїсно на людий. Хоч бувало чоловік і витерпить не одно і намучить ся на панщинї, а прото жило ся якось простовільнїйше, безпечнїйше. Не було такої жури по хатах, нїхто не чував за ті здекуциї, лїцітациї; жиди не мали такої волї над чоловіком, а хто був працьовитий, панське відробив порядно тай за своє дбав, той жив як у Бога за дверми". Я сам нераз чував від старих людий такі поговірки і мушу признати, що в них є — певно, не вся правда, але троха правди.

Як із тою нашою панщиною, так із усїм людським поступом. Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозї все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізнїйше мусять жалувати. Инодї буває й так, що тратять майже все те, до

чого перед тим доробили ся сотками літ. Зовсім так, як той, що йде нерівною дорогою, иноді впаде, иноді заблудить і стративши напрям, верне спорий шмат дороги назад.

Візьміть хоч би такі річи. По багнистих наддністрових лугах, по місцях, куди від незатямного часу стояли лїси, потім квакали жаби, стали потім луки та сїножати, а люди коплючи трохи глубші ями, натрафили в ріжних місцях на слїди мурованого гостинця, робленого з грубого, иноді тесаного каміня, що його очевидно спроваджено з далека. Хто, коли, по що будував той гостинець, про який від тисячі літ люди забули? Нїхто вам сього не скаже. А видно, були люди, що вміли колись так будувати гостинці і мали за що тай по що класти їх че-

рез наші болота. Або ось в Устю над Прутом, у Белелуї та иньших селах дощ виполіскує з обривів від часу до часу золоті монети, а в Михалківцях над Днїстром віднайдено навіть золоті скарби неоцїненої вартости! Розуміє ся, наші селяни, що знайшли їх, не видївши на своїм віцї золота і не знаючи вартости таких річий, попродали ті „бляшки“ жидам за пару крейцарів, хоч при лїпшім своїм розумі і якби мали звичай похіснувати та нетиканим зберегти те, чого не вміють оцїнити, могли мати за них тисячі, в десятеро більше, нїж варто те золото на вагу! Адже ґрафови Дїдушицкому, що за пару сот ринських закупив більшу часть михалківецького скарбу, давали Анґлїчани круглий мілїон ринських! Значить, на місцї, де тепер жи-

ЛДУ ім. Ів. Франка, Інв. № 4053 372174

БІБЛІОТЕКА Інституту Франкознавства

вуть нужденні та нетямучі руські селяни, жили колись люди, що робили і вживали оті золоті оздоби!

По безмежних полях-степах нашої України, від Серету та Стрипи аж геть до Дону, стоять міліони більших і меньших могил, валів, круглих мов перстені насипів, тисячі тзв. городищ, тоб-то руїни давних міст, замків, укріплень. Уже близько сто лїт люди розкопують ті слїди давних віків, віднаходять у них сьвідоцтва про житє-бутє людий перед сотками й тисячами лїт. У нас і по иньших краях, там, де тепер великі лїси або пустелї, віднаходять слїди предковічних копалень, зелїзних гут та иньших подібних гнїзд людської праці й цивілїзациї. Значить, були часи, коли праця й цивілї-

зация цвила там, де тепер лїси, дебри та пусті поля.

По иньших краях маємо далеко більші і страшнїйші приклади на те, що поступ не все будує, але часто руйнує. Стародавний Вавилон, колиска всякої просьвіти, що колись уважав ся раєм сьвіта, нині лежить у руїнах, присипаний піском, якиї грубою верствою покриває всю країну: де колись були міста, села, сади, палати, бібліотеки, храми та школи, нині повзають гадюки та виють голодні шакалї і лише десь не десь дрімає вбоге, малолюдне сельце. Зовсїм так виглядає, як коли би поступ, що перед многими тисячами лїт вийшов відси, загубив дорогу і неміг назад вернути сюди. Те саме бачимо з иньшими гнїздами старої цивілїзациї, з Єгиптом, Фенїциєю, Палестиною, Грециєю;

всюди там бачимо упадок, спустошенє, руїни і нужденних, безтямних потомків колишньої сили і слави. Ішпанія ще перед 400 роками була найсильнїйшою державою на сьвітї, так, що ішпанський король хвалив ся, що в його державі сонце нїколи не заходить, бо вона розтягала ся на всї части сьвіта, — а нинї Ішпанія бідна, винищена, темна та безсильна, хоч край її від того часу не спустошений анї Татарами анї Турками і жив зглядно спокійно. Або візьміть нашу Русь! Тисячу лїт тому вона творила окрему, самостійну державу, що грозила Царгородови, простягала руку по Болгарию, мала зносини з Нїмцями, прийммла в Київі французькі посольства і віддавала свою князївну за французького короля. А по 400 лїтах такого держав-

ного житя, коли у нас почало заносити ся і на витворенє власної просьвіти, школи, письменства і всего того, що робить купу людий цивілїзованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монґольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілїзациї і кидають нас на довгі столїтя в кут, у пітьму, в неволю та залежність.

І те не лиш у нас так. Коли Колюмб відкрив Америку і Европейці почали забирати в свої руки той „новий сьвіт“, прийшли в такі країни, що були скупо заселені напів дикими людьми і покриті віковічними лїсами, а в тих лїсах віднайшли руїни величезних будівель, камяних палат, храмів, покритих штучними різьбами та оздобами. Хто, коли жив там, коли й через що запустїли ті сторони? —

сього не знали місцеві дикуни, се лишило ся загадкою на віки. На Тихім Океані віднайдено острови зовсїм безлюдні, покриті штучними, величезними різьбами, що вимагали праці многих і многих поколїнь. Ті поколїня працювали а потім із усїм своїм знанєм, досьвідом і надбанєм щезли, полишаючи лиш ті камяні памятки свойого бутя. По що? Кому?

III.

Певно, поступ був і на тих далеких островах і в тих пралїсах, але він погостювавши тут, покинув сї сторони і вони запустїли. Значить — спитає дехто, — чи справдї воно на сьвітї не йде до лїпшого?

Та не лише в таких річах, як будівлї, оздоби, богацтво бачимо в людській історії то тут то там упадок, руїни, цофаня. Бачимо се також і в справі

духових набутків, умілости, штуки та науки. То ще не велика біда, що нині люди не будують таких будинків, як єгипетські піраміди, не вміють вирізувати з мармуру таких статуй, як вирізували Греки, — без сього поступ може йти наперед. Важнійша ось що.

Півтора тисячі літ перед народженєм Христа жив у Єгиптї цар Аменофіс IV. Ще до недавна історики майже нїчо не знали про нього, бо на ріжних будівлях, де були повиковувані назви й дїла єгипетських королїв, його назва й оповіданя про нього були пізнїйшою рукою знищені. Аж ось недавно віднайдено в однім єгипетськім селї, що зве ся тепер Тель ель Амарна, руїни царської палати, від многих віків присипані піском. Розкопуючи ті руїни, віднайдено скриню

повну глиняних табличок, покритих вавилонським письмом. Відчитуючи ті таблички ученї побачили, що мають перед собою цїлу канцелярию власне того царя Аменофіса IV., в тім числї його розпорядженя та накази, а також листи до нього від ріжних намісників та урядників у самім Єгиптї і в иньших краях. І щож показало ся? Показало ся, що той Аменофіс був прихильником віри в одного Бога, що він не вірив в єгипетських богів, не хотїв приносити їм жертв анї молити ся в їх храмах, анї шукати їх жерців, що в Єгиптї мали велику силу. Длятого він і вибудував собі палату далеко від столичного міста і старав ся при помочи віддaних собі урядників ширити свою, чистїйшу віру в Єгиптї. Наслїдок того був та-

кий, що жерці признали його єретиком, викляли його, збунтували його підданих, і коли той Фараон умер опущений усіми в своїй палаті, не справили йому похорону, який справляно иньшим царям, полишено його палату на запустїнє і навіть імя того царя-єретика повисїкано з камяних написів та реєстрів. І коли нині кождий мусить признати, що віра в одного Бога є чимсь висшим і розумнїйшим від віри в многих богів, а особливо від такої віри, як була в старім Єгиптї, де віддавали божу честь бикови, крокодилям, гадюкам, псам і иньшим зьвірям, то треба сказати, що сумний конець Аменофіса IV. і його чистої віри був дуже великою шкодою для Єгипту і для цїлої людськости, шкодою, на якої направу прийшло ся ждати

ще много сот лїт, поки така віра у всїй її чистотї й величности заблисла в писанях жидівських пророків.

Або візьмімо иньший приклад. Більше як 200 лїт перед Христовим Різдвом жили в египетськім містї Александриї вчені Греки, що користуючи ся довговіковими спостереженями Єгиптян та Вавилонців над рухами тїл небесних, затьмінями сонця і т. п., дійшли до того погляду, що не сонце обертає ся довкола землї разом з цїлим небом і з усїми звіздами, але навпаки, земля є мала порошина супроти тамтих небесних тїл і разом з місяцем та иньшими планетами бігає довкола сонця. Було се величезне наукове відкритє, що моглоб було мати безмірні наслїдки в житю всїх осьвічених народів, як би тим ученим Гре-

кам було вдало ся вияснити та розширити його скрізь. Але вони не з'уміли сього зробити, їх висьміяно, їх писаня та обрахунки були забуті й затратились, і треба було ще півтора тисячі літ, заким люди по довгій і тяжкій блуканині дійшли нарешті иньшими дорогами до тої самої цїли. Нинї думка про те, що земля не є осередком сьвіта, а тілько дрібненькою порошинкою серед иньших тїл небесних і разом з цїлою купою подібних до неї дрібних брил бігає довкола сонця і разом із сонцем летить кудись у необмежену далекість сьвітового простору, — ся думка є тепер основою новочасної науки, і то не лише науки про сонце й тїла небесні, але також науки про чоловіка й його становище в сьвітї.

Візьмімо ще третий при-

клад того, як то людський поступ иноді нїби цофає ся в зад, спочиває довгі віки, аби потім обхідною дорогою дійти до тої цїли, при якій давно-давно був уже, здавало ся дуже близько. Знаємо, що ледво 500 лїт тому люди переконали ся доочне, що наша земля не плоска тарілка, а куля. Стало ся се тоді, коли Колюмб відкрив Америку і коли сьміливий Ішпанець Магалїєнс (Магелян) перший обплив землю довкола.

Відкритє Америки було дуже важною подїєю в історії людського поступу, було початком того прискореного розвою, який називаємо „новочасною добою людськості“. А проте нині нема сумнїву, що Америка, а бодай деякі части, були звісні Европейцям на пару сот лїт перед Колюмбом.

Ще в XIII. віці по Христї нїмецькі племена тзв. Норманців пускали ся з найдальше на північний захід висуненого европейського острова Ісляндиї на захід і знайшли там простору країну, покриту зеленими шпильковими лїсами. Вони за того й назвали її „Зеленим краєм“ або Ґренляндиєю, позакладали там численні оселї, міста, побудували церкви, навіть мали там епископства і школи. Далї на полудне від тої Ґренлянди вони знайшли другу країну, значно теплїйшу, де удавав ся виноград; за те вони й назвали ту країну „Краєм вина“ або Вінляндією, і мали там також свої оселї. Ті оселї сгояли і розвивали ся мало не 200 лїт, та нараз стало ся щось недовідане; в тих краях постуденїло, поля покрили ся ледами, ростинність вигибла і

норманські оселї десь щезли: мабуть поселенці з невеличкими виємками повимирали з морозу та з голоду, і початки европейського житя на тих далеких берегах пропали безслїдно. Тілько недавно повіднаходжено старі сьвідоцтва про ті оселї, а де-хто є й тої думки, що й Колюмб, який за молоду плавав по північнім морю, міг знати когось із норманських моряків, одного з тих, що тямив іще дещо про ті країни на далекім заході і передав дещо з того Колюмбови.

Але й се ще не все. Ми маємо безсумнівні слїди, що вже стародавні Греки, а потім Римляни мали якісь глухі вістки про істнованє якоїсь далекої части сьвіта за Атлянтийським морем. Грецький фільозоф Плятон передає нїби то оповіданя старих Єгиптян про велику кра-

їну Атлянтиду, що лежала нїби то на захід за Ішпанїєю і була потім раптом затоплена морем. Та коли хто хоче вважати Платонове оповіданє байкою — він і сам не видає його за щиру правду — то вже зовсїм не можна вважати байкою ось якої річи. Сїмдесять лїт по Христовім Різдві був у Італії недалеко Риму страшенний вибух вулькана Везувія, який засипав попелом три римські міста, а особливо значне тодї місто Помпеї. Аж 18 сот лїт пізнїйше віднайдено слїди тих міст і почато розкопувати їх. Ті розкопи не скінчили ся й доси і відкривають раз у раз нові останки давнього римського житя перед двома тисячами лїт. Отже в однім такім розкопанім помпеянськім домі, якого стїни в серединї були покриті гарними і дуже добре за-

хованими малюнками, знайдено відмальовану таку ростину, що не росте анї в Европї, анї в Азиї, анї в Африцї, а тілько в середній Америцї; вона так і називає ся американська аґава (Agave americana). Відки взяла ся подобизна сеї ростини на помпеянській стїнї? Певна річ, мусїла колись така американська ростина переплисти океан, а римські моряки злапавши її на морі або знайшовши десь на березї, привезли її до Риму як сьвідоцтво про невідомий заморський край десь на заходї. І подумати собі, як би то інакше була зложила ся людська історія, як би тодїшні Римляни та Греки, йдучи за вказівкою тої аґави, пустились були шукати того берега, де вона росла, переплилиб океан та добрали ся до Америки! Але так воно не мало стати ся; як

то кажуть: по бороді текло, а в рот не трапило, — і треба було ще півтора тисячі лїт, поки люди, перебувши довгі віки темноти, упадку, різанини — вирвали ся зі старої Европи на ширший сьвіт і з'уміли обняти своїми раменами всю землю.

IV.

З усього того, що ми сказали доси, видно деякі цїкаві річи, які слїд затямити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає на перед. Велика його частина живе й доси в станї коли не повної дикости, то в станї не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилї високого підйому, а по них наступають хвилї упадку, якогось знесиля і зневіря, потім хвиля знов підіймаєть ся, знов

по якімось часї опадає і так далї. А третє, що той поступ не держить ся одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад.

На скілько можемо тепер зміркувати, уперве звіяла ся та всесьвітня буря на низинї Мезопотамії, в сторонї, де спливають ся дві великі ріки Евфрат і Тиґр. Маємо певні відомости, що там уже на 6000 лїт перед Христом люди вміли будувати цегляні доми і великі міста, храми та укріпленя, і що найважнїйше — що тут власне винайдено уперве письмо, яке дало людям можність передавати досьвіди й знанє одного поколїня потомним. Відси пішла та хвиля разом зі знанєм письма на два боки — на захід, до Єгипту, де коло р. 4000 перед Христом повстає сильна дер-

жава і нове, велике огнище цивілїзації, і на схід до Індиї та Китаю, у яких завязки цивілїзованого житя сягають трьох або півчетверта тисяч лїт перед Христом. Троха пізнїйше нїж до Єгипту перейшло знанє письма та ріжних вавилонських винаходів до південної Арабії, де особливо одно племя Пунїйців визначило ся великою здібністю до плаваня по морю. Ті Пунїйці оселили ся з часом також на східнім березї Середземного моря і стали звісними в істориї під назвою Фенїкійців. Не перериваючи зносин зі своєю первісною вітчиною, південною Арабією, вони плавали далеко на південь, по за рівник і привозили з південної Африки, званої у них Офіром, золото та слоневі зуби, плавали також до Індиї і привозили відтам дороге

каміне. Се були купці старинного сьвіта. Вони не витворили нїякої своєї цивілїзациї так як Вавилонці або Єгиптяни, але засвоївши собі здобутки їх працї та знаня, передавали їх иньшим, здібнїйшим від себе народам. Найздібнїйшим із сих народів були Греки, у яких початки досить високої цивілїзациї, зі знанєм письма, бачимо уже на 2000 лїт перед Христом, і то насамперед, здаєть ся, на острові Кретї, положенім серед моря на дорозї з Азиї до Европи.

Перенявши від Фенїкіян а потім від Єгиптян та Вавилонців їх умілости, Греки з'уміли розвинути все те дуже високо, збогатити новими винаходами, зробити добром широкого загалу. То був великий крок на перед, бо в Вавилонї та в Єгиптї знанє було власністю тілько

одної пануючої верстви, жерців, купців та царських прибічників; маса робучого народа жила в темноті, бідности та притиску. Греки перші зробили знанє власністю широкої маси народу. І ось маєте причину, длячого в Вавилонії а потім у Єгипті й Фенікії колишня сила поступу по якімось часі вигасла. Коли великі війни та завойованя підрізали пануючу верству, коли купцям урвали ся торговельні зносини з иньшими краями, наступав разом з упадком панів також упадок знаня, науки й штуки. Давніх писань потомки не вміли читати; темнота й здичінє мов повінь заливали старі огнища науки й осьвіти; старі храми розпадали ся в руїни, старі памятки, книжки та цілі бібліотеки покривали ся пилом, що за пару тисяч літ утворив

верству грубу на кілька сяжнів і треба було звиж двох тисяч літ та нечуваних висилків людської догадливости, аби знов відкопати, відчитати і зрозуміти ті сьвідоцтва прастарої старовини людського поступу.

Від часу переданя Фенїкійцями початків азийської осьвіти Грекам, починає головне огнище поступу переходити зі сходу на захід, з Азиї до Европи. Але пройшло ще півтора тисячі літ, поки та Европа, а властиво маленька Греция змогла на стілько поступити на перед, щоб у боротьбі з Азиєю оперти ся єї величезній силї, а незабаром потім і зовсїм завоювати струпішілі вже огнища старої цивілїзациї — Фенїкію, Єгипет, Вавилонїю, Ассирию й Персию. Сього доконав один чоловік, Александер Великий, король Македонії;

від тепер грецька осьвіта робить ся тим сонцем, що осьвічує весь сьвіт, схід і захід, мішаючи своє промінє з дотлїваючою загравою старинних азийських та єгипетських огнищ.

На грецькій осьвітї (з примішкою фенікійської, давно вперед переданої Етрускам) виросли й Римляни, народ у осьвітї не далекий, але за те незрівнаний у твореню та фундованю того, чого бракувало до тепер осьвіченим народам, а власне державного житя, основаного не на самоволї володара, жерців чи вояків, а на законї ухваленому загалом горожан, на докладнім обмежованю права кождого горожанина і на можности для нього боротьби за захованє і розширюванє того права. І ось силою своєї орґанїзациї, Римляни швидко, крок за кроком заво-

йовують Італію, Ішпанію, Картаґіну, далі Грецию й Македонію, нинішню Франциию, а потім Єгипет, Малу Азию, Сирию аж по Евфрат, тобто більше меньше всї огнища давньої осьвіти. Всюди вони несуть свою державну орґанізацию, своє римське право, свою поліцию та свої встанови, але притім шанують властивости кождого народа, його релїґію й мову, позволяють їм розвивати ся, як самі знають. Особливо вийшло се на користь грецькій науцї, що перед тим під опікою наступників Александра Македонського в Єгиптї, Сириї та Малій Азиї розвивала ся невпинно і дійшла високого ступня. Під римськм пановапєм та наука робить ся спільним добром усього сьвіта: грецькі школи повстають не лише в Александриї, Перґамі та Антіохиї,

але також у Римі, Марсилії і скрізь там, де оселюють ся Римляни.

Та була і в римських порядках та сама чорна пляма, що і в грецьких та давнїйших єгипетських та азийських. Усї вони обік вольних, більш або менше управнених людий знали невольників, людий безправних, зданих зовсїм на ласку й неласку свойого пана. Римське пановане, наскрізь військове намножило тих невольників страшенно. Кождий край, завойований в бою, Римляни повертали в провінцию, де вся земля вважала ся римською, а людність римськими невольниками. Швидко старих, свобідних Римлян не стало майже зовсїм, бо се не був народ, а тілько правне поняте — горожани Риму. Горожанином Риму міг зістати чоловік роджений у

Греції, в Африці або в Азиї; ми знаємо напр., що таким Римлянином був і апостол Павло, з походженя жид, роджений у малоазийськім місточку Тариї. Невольник визволений паном з неволї або викуплений міг стати ся вольним, міг здобути собі римське право. В перших віках по Христовім Різдві первісні Римляни майже зовсїм потонули, розтопили ся в масї таких чужосторонних Римлян, а маса й тих повноправних людий щезала супроти маси неповноправних або невольників. І що було варто докладне розмежованє прав вольного чоловіка, коли найбільша часть людности не мала нїяких прав! Не диво, що римський правний порядок збудований на невольництві, тобто на страшеннім безправю, не міг устоятись, так, як гарна

хата, побудована на леду. Прийшла відлига, лїд утаяв або поломав ся і крига великої повені знесла римську пишну будівлю, погребла її в руінах так як і попередні великі огнища людського поступу.

Настали середні віки, віки упадку й темноти. Майже тисячі лїт треба було, щоб із глубокого упадку люди піддвигнули ся знов на стільки, що могли пригадати собі те, що було давнїйше зроблено на поли науки, промислу, штуки, і на тій підставі працювати далї. Якийсь час огнища поступу ще держать ся над Середземним морем, у Італії та Ішпанії. Тут повстають перші академії, перші фабрики, здвигають ся міста, повстають банки і великі торговельні доми. Італїянці та Ішпанці віднаходять дорогу до Індиї; обпливши Африку,

відкривають Америку, обпливають довкола землю. Але блиск тих країв швидко щезає. Здаєть ся, що вирвавши ся з тїсної кітловини Середземного моря людськість починає дихати ширше, знаходить у собі нові сили. Славу Італїї та Ішпанїї швидко перебивають иньші народи: Голяндцї на поли заморських кольонїй, Французи на поли науки й письменьства, нарештї Анґлїчани. Головні огнища поступу помалу переносять ся з Риму, Фльоренциї, Ґенуї та Мадриту до Парижа, Амстердаму та Льондону.

І на тім не конець. У наших часах бачимо дальшу мандрібку того дивного огнища. З Англїєю боре ся о першеньство її колишня кольонїя Північна Америка; не в однім випереджає її навіть Австралїя;

головним двигачем поступу — здавалось би — робить ся океан. Краї, що хотять запевнити собі будущину, збирають усї свої сили, щоб заняти місце в ряді морських сил, запевнити собі шмат землї за морями, придатний для кольонїзациї, для виселеня надмірних сил сил із матїрньої країни, для придбаня нових богацтв, нових сил за морем. Уже не Середземна кітловина, але цїла земна куля починає бути за тїсна для людського роду. Люди обчислюють докладно те, що вона їм може дати, числять, на як довго може се вистарчити їм і оглядають ся за новими жерелами надбаня. Людська наука силкуєть ся зібрати до купи всї здобутки людського роду від найдавнїйших часів, провірити їх розумом та пробою, видусити з них на-

уку на будуще, зберегти все цінне та цікаве та забезпечити будущі покоління від можности таких самих упадків та руін, які бували в давнину. Ходить о те, щоб ту чудову квітку „поступ“, що доси росла якось дико, раз тут а раз там, тікала з одного краю в другий, лишаючи по собі пустині, — щоб її присвоїти, розщепити по всій землі хоч може не рівномірно, то всеж на стільки, щоб ніхто на сьвіті не був виключений від її добродійств.

Кождий народ, кожда громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би сьмів на хвилю загавити ся, або й зовсім відцурати ся роботи, може бути певний, що незабаром його не стане на сьвіті, що той „поступ“ буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його та

зметє з землї безслїдно. Так звані „дикі“, некультурні, первісні народи, яких іще в початку XIX. віку була на землї велика сила і які посїдали величезні простори землї, тепер один за одним щезають з лиця землї, о скілько не можуть присвоїти собі здобутків поступу. Вимиранє, щезанє непоступових людий іде тепер сто раз швидше, нїж ішло давнійше. Тепер віддаленє майже не істнує для чоловіка: парові та елєктричні машини оббігають землю на всїх місцях швидко, і поступ, нераз непрошений гість, заходить у найглухійші закутки, продираєся крізь найтвердші кордони. Кождий народ, кожда громада мусить познайомити ся з ним, а хто нехоче чи неможе присвоїти собі добрих його боків, той швидко зазнає на собі злих:

голоду, хороб, горівки, демораліїзації, і пропаде від них.

Хто читає ґазети, той певно знає. що прм. у Індиї майже що кілька лїт сотки тисяч народу гине з голоду, — то гинуть самі тубольці, Індийці, — а Анґлїчани, що панують у тім краю, не то, що не гинуть, а ще й збогачують ся. Меньше пишуть по наших ґазетах про те, як то цїлі муринські племена в Африцї вимирають та хиріють від горівки, якої їм достарчають Европейці в заміну за їх дияменти, слоневі зуби та за їх роботу. Винахід пороху і стрільб, що був — хоч як би се могло видати ся дивним — великим доптачем поступу в Европі, довів у північній Америцї до того, що з 8 мілїонів тамошних тубольців за сто лїт не лишило ся й 800 тисяч. В Европі не маємо

чуми вже від півтретя лїт; холєра являєть ся у нас рідким гостем, а в Індиї, Персиї, Арабії, завдяки тамошній некультурности, бракови лїкарів, нехлюйству і т. п., вона не вигасає нїколи і косить тай косить тисячі людий. І коли ті місцеві люди вимирають, на їх місцї повстають чим раз нові оселї зайдів і починають нове житє на місцях, де давнїйші мешканцї не вміли жити по новому. А буває й так, що нові зайди, як колись Гуни та Мадяри, приходять у заселений уже край і починають вигублювати давнїйшу людність так як диких зьвірів, або повертати їх силою в невольників, щоб посїсти їх землю. Так було з тими голяндськими поселенцями в південній Африцї, що тепер називають ся Бурами. Вийшовши перед 300 роками

з Европи, вони таким явним розбоєм прочистили собі місце при Розї Доброї Надії; коли там потім надійшли Англичани і забрали край, часть Бурів не хотячи підлягати їх власти, подала ся троха на північ і знов вигубила пару муринських племен і осїла на їх землї, назвавши її Наталь; коли й сю країну загорнули Анґлїчани, Бури пішли ще далї на північ і знов розбоєм прочистили собі просторі країни „за горами“ (Трансваль) та над жерелом Помаранчової ріки (по анґлїйськи Орендж), І отсе перед роком ми були сьвідками, як ті малі розбійники зробили ся жертвою більшого і далеко розумнійшого розбійника — Анґлії, який певно внесе в той край більше порядку, культури, науки, свободи, а з нею разом і здирства та визиску.

От якими крутими дорогами ходить иноді поступ людський! Недармо сказано, що він виростає на могилах, як пшениця на з'ораній ниві!

Тепер, коли ми, так сказати, по верха оглянули хід дороги та вдачу дотеперішнього людського поступу, пора нам заглянути до його середини, придивити ся його будові та натурі; одним словом, пора нам відповісти просто на питанє: що таке поступ?

V.

Щоб пізнати внутрішні пружини, якими двигає ся поступ, візьмімо до порівнаня двох людий: лїсово́го дикуна, стрільця чи риболова, та першого-лїпшого чоловіка з нашого великого міста. У дикуна, можна сказати, стілько добра, що на нїм: які-

такі фалатки на тїлї замість одежі, коралї з диких лїсових овочів, звірячих зубів або морських слимачків на шиї, часом іще в вухах, у ніздрях, у губах і т. д. замість оздоби, лук, стріли, спис та деякий ніж замість оружя — тай годї. Спить він у якій будь яскинї або в салаші з гиляк та листя, годуєть ся тим, що знайде або забє, не дбає про завтра, не цїнить нї людського нї свойого житя. Що має, те все він зробив собі сам, і не потребує нїчого більше. В тім, що робить, він звичайно не потребує помочи иньших, живе собі самопас зі своєю родиною, не оглядаючись нї на кого. Його звязок з громадою, державою чи народом майже не істнує; що найбільше громада чи орда держить ся сяк-так при

купі, а по за тим для неї не істнує нїщо на сьвітї.

А осьвічений чоловік? У нього, навіть у простого селянина, круг занять і інтересів який же величезний в порівнаню до того дикуна. Цивілїзований чоловік живе звичайно в хатї, якої сам не будував, ходить у одежі, якої сам не робив, їсть страву, якої сам не приготовляв і про яку нераз навіть не знає, як і з чого вона приготовляється. Він працює знарядами, яких сам не видумав анї не змайстрував, користує ся надбанями цїлих поколїнь попередників і нераз далеких від нього людий, завдячує свій добрий або лихий побут працї й відносинам тисяч і соток тисяч иньших людий, цїлих країв, рїжних народів сьвіта. Він мусить дбати про завтра, про близше й дальше

будуще своє, своєї рідні, своєї громади, свого краю, своєї держави — тисяч і мілїонів людий, яких він у своїм житю не бачив, не знає й не може всїх знати. Він поносить жертви й тягарі для цїлий, яких найчастїйше не розуміє, — працює, добиває ся і громадить для когось невідомого, далекого та непевного.

Головна ріжниця між диким і цивілїзованим чоловіком, ріжниця, з якої виплили всї иньші, се подїл праці. Дикий чоловік робить сам собі все, чого потребує; чого сам не зробить, без того мусить обійти ся. Осьвічений чоловік робить звичайно якусь одну, тїсно обмежену роботу, а по за те нїчого більше, но зате користує ся роботою иньших. Рільник оброблює поле, але звичайно не будує хати, не кує плуга та воза,

не шиє чобіт, не тче сукна й полотна, не малює образів і т. п. На всї ті часткові роботи є окремі майстри-ремісники, які знов своєю чергою не працюють у полю коло хлїба, але сидять за своїм одним ремеслом і працею при тім ремеслї в заміну добувають собі все потрібне до прожитку.

Але на тім не конець. Поступ іде далї, переміняє ремесло на мануфактуру. Цїла купа ремісників з одного ремесла збирає ся разом і знов дїлить ся роботою вже в обсягу одного й того самого ремесла. В прядїльній мануфактурі одні ремісники нїчого иньшого не роблять тілько миють вовну, иньші сушать її, иньші скубуть, иньші чешуть, иньші прядуть, иньші мотають, звивають у клубки і т. п. В ткальній мануфактурі одні навивають на цївки, другі

тчуть, иньші приладжують сукно і т. п. Ремесло, що вперед було вмілістю одного чоловіка, майстерством, розпадаєть ся в мануфактурі на ряд простих, не мудрих робіт, для яких уже не треба такого майстра, як у старім ремеслї.

Дальший крок робить поступ — і на сьвіт являєть ся фабрика. Фабрика, се таж мануфактура, тоб-то згромаджене більшого числа людий, для робленя спільними, а властиво подїленими силами одної роботи. Ріжниця між ними лише та, що тамті роздрібнені роботи робили ся людськими руками (відси й назва з латинських слів мануфактура, те саме, що рукодїлє), а тут являєть ся нова сила — машина. Чоловік зумів покорити собі сили природи, заставив воду, вітер, далї пару сповняти

певну працю, обертати колесо, посувати або двигати тягарі. Він зумів у ріжних галузях повигадувати машини, що порушувані чи то силою рук, чи силою природи, виконують певні роботи, подібні до роботи людських рук — обертають млиновий камінь, крутять веретено, ріжуть, пилують, точать, гиблюють, валкують і т. п. Приходить така машина до мануфактури і відразу займає місце головного робітника: вона зелїзна чи сталева чи камяна, без живого мяса, не знає голоду анї втоми, не помиляєть ся, робить рівно, правильно, гладко і швидко. Коли пряха пряде на раз одну нитку, машина може їх прясти нараз десять тисяч і кожда буде така тонка, рівна та гладка, якої не витягнуть нїякі людські пальці. Коли коваль може на мінуту

10 раз ударити клевцем, що важить 50 фунтів, то машина бє 60 раз на мінуту клевцем, що важить 10.000 сотнарів. Коли робочі наряди ремісника звичайно малі, роблені „до руки“, то машина не знає міри: вона може володіти такими знарядами, яких рух наповняє чоловіка жахом, мов скажене отїленє якоїсь несамовитої, велитенської сили, але з другого боку вона може послугувати ся такими дрібними, тонкими та делїкатними знаряддами, що не видержали би дотику людської руки. Машина робить ся в фабриці панею, а чоловік, давнїй ремісник чи челядник, її слугою: він повинен доглядати, підмазувати, чистити її, годувати її рухову силу та пильнувати її руху, а про решту вона вже дбає сама.

Але се лиш один бік тої

великої поступової сили, що називаєть ся поділом праці. Подивімо ся, що робить ся з неї з другого боку. Поділ праці в громаді, в суспільности, доводить до поділу суспільности на верстви. Се легко зрозуміти. Первісно один чоловік робив собі стріли, вбивав звіря або ворога, кресав огонь, здирав і сушив шкіру, — значить робив усе, що потрібне для житя. При поділі праці се перемінило ся: одні почали вироблювати оружє, яким самі не воювали, другі воювали та полювали, але оружя самі не робили, иньші приладжували одежу, ще иньші варили та пекли страви, дбали про дітий та про лад у хаті. Так виробили ся звільна окремі верстви вояків, ремісників, рільників; деякі роботи, особливо домашні, скинено виключно на жінок.

V.

Чим далї поступав подїл працї, розвивали ся відносини в громадї й державі, тим далї йшов подїл людий на верстви. Первісний чоловік коли почував страх або вдячність супроти свойого божества, то сам обертав ся до нього з молитвою, жертвою чи як знав. Та помалу витворює ся цїла верства людий, що беруть на себе посередництво між чоловіком і богом — се були жерцї, віщуни, лїкарі, зьвіздарі. В Вавилонї й Єгиптї вони творять окремі товариства вже на много тисяч лїт перед Христовим різдвом, живуть при храмах, пишуть книги, займають ся наукою, торговлею, держать школи і мають великий вплив на цїлу державу. Се був стан духовний.

Обік нього з незатямних початків витворює ся стан во-

єнний, із якого з часом виходить шляхта, пани, що володіють землею й завойованими людьми, а далі урядники, люди, що всі свої сили віддають на услугу державі, збирають податки, судять та карають иньших людий, завідують державними добрами. В кождій такій верстві поділ праці знов доводить до дальших розділів, розмежованих між собою найріжнійшими ступнями, але в головному маємо один великий розлом: на людий, що працюють над добуванєм достатку з природи (рільники, ремісники, рудокопи) і на людий, що живуть з праці тамтих, а самі займають ся иньшими, нераз для суспільности так само потрібними, але нераз шкідливими роботами (вояки, жерці, урядники, купці та торговці і т. п.)

Машина і тут вносить значну зміну. Ми вже бачили, як вона витискає від праці ремісника, майстра, а потребує собі лише чоловіка, який би обслугував єї. Але вона робить се не лиш в фабриці. Зелїзниці позбавили хліба й заробітку тисячі фірманів та візників; паровий плуг заведений Американцями доводить до руїни наших рільників, бо там при помочи машин можна мати пшеницю лїпшу і в двоє дешевшу від нашої, а через те ціна пшениці у нас упадає і рільництво не оплачує ся. Винахід пороху та карабінів перемінив цїлу штуку войованя: щезли давні рицарі закуті в зелїзо на таких-же закутих конях, войованє зробило ся не рицарством, але штукою, обрахованєм, справою лїпшої зброї, більшої маси війська. Старий подїл су-

спільности на войовничу й невойовничу верству показав ся непотрібним; повстали новочасні армії, де вся людність ставить своїх найпригіднїйших синів у ряди. Як бачимо, тут машина — карабін, армата, бомба і иньші приряди воєнні — довела до знищеня старого поділу праці. Щезла окрема воєнна верства, цїлий народ покликано до оружя.

Та й тут нові винаходи раз-у-раз витворюють нові поділи. Стародавні війська мали хиба дві части — піхоту й кінноту, а кождий вояк мав при собі всяке оружє: і лук зі стрілами, і спис і меч. А тепер! І піхота ріжних родів оружя, і кіннота, і артилєрия, і інжинєри, і сапери, і фурвези і Бог знає ще які віддїли почтової, санїтарної, морської служби. А скілько ріжнородної старшини,

а над тою старшиною ще старшини, и кождий ступінь має собі приділену якусь одну роботу, має її пильнувати а до иньшої не втручати ся. То називає ся орґанїзация; із соток тисяч або мілїона людий робить ся таким способом немов одно тїло, що на приказ даний одним чоловіком — верховним зверхником того тїла — порушуєть ся, йде, виконує таку працю, якої йому одному захочеть ся.

Але ся переміна в поділї людської праці на однім полї, викликала величезні переміни на иньших полях. Давнїйше військова служба була привілеєм немногих, вибраних людий, які за те мали власть і гонори в державі. Таких людий було не богато і рицарські війська були не численні. Нераз у старих лї-

тописях читаємо про страшні битви, де з одного й другого боку било ся по чотири до пять тисяч люда; а де лїтописцї зо страхом говорять, що в тій а тій битві згибло десять, двайцять або й сто тисяч народа, там звичайно при близшім оглядї то велике число показує ся в двоє, в пятеро або й у десятеро перебреханим. Старі армії були як на наші понятя дуже маленькі; війни коштували не дорого і були часті. Прийшла огняна машина і змінила се до основи. Супроти кульки карабінової найхоробрійший рицар, силач чи заячесердий харлак однакові; новочасні армії не потребують сьмільчаків та силачів, лише „гарматного мяса“, але того мяса мусить бути богато. Армії роблять ся численні — сто тисяч, пятьсот тисяч, мілїон — одна держава преть ся проти

другої, аби не дати себе випередити. В новійших арміях найважнїйша річ оружє, котре найлїпше би, найлекше до переношеня, найтривкійше в уживаню, і тут також ідуть ненастанні перегони між державами. Раз-у-раз нові винайденя, улїпшеня: тут бронзова сталь, тут карабіни-репетієри, тут механїчні гавбиці, тут бездимний порох і так далї без кінця. А кождий такий винахід збільшує надію побіди для того, хто визискає його. Алеж такі армії — страшенно коштовні. Аби їх удержати, аби могти слїдити за новими улїпшенями, треба страшенних гроший, про які давнїм державам анї не снило ся. А щож говорити про війну, де пропадають сотки тисяч людий, купи воєнного материялу, руйнують ся міста й села. Для того тепер війни рідкі, а щоб

удержати такі армії, мусїла переміни ся цїла суспільність, треба було знести панщину, скасувати необмежену монархію, завести конституцию, новий спосіб опо-даткованя, позаводити фабрики, зелїзниці, цла і т. д. Тисячні нові роди і подїли праці, цїлковите перебудованє людської суспільности, доконане протягом пару сот лїт.

VI.

Приходимо тепер до дуже важної точки нашого викладу.

Подїл праці веде до прискореня і вдосконаленя праці. Винаходом машин роблять людську працю сто, тисячу разів швидшою, лекшою, видатнїйшою; заступають роботу мілїонів людий. За остатнїх сто лїт, можна сьміло сказати, нароблено більше предметів для людської

потреби та людського вжитку, ніж за всї попередні тисячолїтя. Погадаймо лише, що за той час набудовано стілько зелїзниць, що можна би ними 14 раз оперезати землю там, де вона найгрубша, а телєґрафів стілько, що певно оперезав би її зо сто разів, що тепер можна за два місяцї об'їхати доокола всю землю і вернути назад на своє місце. Погадаймо, що за тих сто лїт зужито величезні гори камяного вугля, якого давнїйше майже не тикали, видобуто і пущено в обіг більше золота, срібла, зелїза та иньших металїв, ніж давнїйше могли думкою збагнути люди, засаджено безмірні простори бавовною, засїяно пшеницею і заселено робучими людьми. Нїколи ще людськість не працювала так напруго та горячково, не виробляла стілько

всяких достатків, хлїба одежі і всього потрібного для людського вжитку. Нїколи доси не вела ся на такий величезний розмір торговля; давнїйшим вікам анї не снило ся про такі фабрики, про такі копалнї, про такі ріжнородні ґатунки промислу як бачимо тепер. Вся людськість за остатнїх сто лїт зробила ся тисячу раз богатшою, нїж була перед тим.

Коли так, то випадало би ждати, що й кождий член людськости, кождий чоловік зробив ся богатшим, маєтнїйшим, нїж були його дїди та прадїди перед сто роками. Аджеж не даром кажуть: „що громадї, то й бабі“; коли вся громада, все людсьтво так страшно розбогатїло, то й кождий поодинокий чоловік повинен почувати

й на собі познаки того новочасного богацтва.

А тимчасом що ми бачимо? Людськість богатіє, а тисячі, мілїони людий біднїють. Їм робить ся тїсно. Одним не стає землї, иньшим зарібку, всїм обмаль хлїба. По селах люди працюють тяжко а живуть у такій нуждї, що їх житє мало чим лїпше від житя робучої худоби. По містах робітники працюють тяжко а живуть не о много лїпше. А по великих містах, що накопичено в однім гнїздї сотки тисяч або мілїони людий, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають де голови прихилити, жиють як воробцї в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годують ся то жебраниною, то крадїжкою, то відпадками, зібраними по сьмітниках богачів, ночують у публич-

них садах, попід мостами, в нових будовах, де ще не живе нїхто, або по ріжних страшних та поганих норах. У тих найбільших огнищах поступу й осьвіти для многих тисяч людий, малих і старих, мужчин і жінок вертаєть ся житє дикунів у лїсах і печерах, тілько ще гірше і страшнїйше, бо тут на мійськім бруку сама природа не дає їм нїчогісїнько, а замість диких зьвірів їм на кождім кроцї грозить далеко страшнїйший ворог-чоловік, узброєний усїми засобами цивілїзациї, аби в разї чого позбавити їх свободи або навіть житя. Не диво, що по таких містах день у день сотки людий гинуть з голоду, заховані по темних закутках як дикі зьвірі, що там у тім поденю суспільности дїють ся сотки страшних злочинів, а сотки нещасних, доведених до

розпуки, відбирають собі житє. Можна сказати сьміло, що г... давний дикун, блукаючи п... сах та ночуючи в печерах, ... сто разів щасливіїший і почув... себе лїпше від такого нещасного бідолахи, що серед величезного міста опинить ся без гроший, без зарібку, без пристановища, без нїякого способу до житя.

Та се ще не все. Дикун у лїсї бачив довкола себе лїс а що найбільше иньших таких дикунів, як був сам. Коли терпів голод то знав, що й иньші довкола нього терплять; коли був ранений, то знав, хто його зробив неспосібним до працї. А бідолаха в великім містї де поступить, бачить довкола себе богацтво, роскіш, пишні вбраня, великі доми, блискучі склепи навантажені всякими товарами, з повиставлюваними в вікнах

скарбами, з яких сота, тисячна часть моглаб його зробити багатим. Він гине з голоду серед величезних куп хлїба, в близу богатих кухонь і реставраций, де иньші наїдають ся до схочу. Він голий в близу магазинів, що аж тріщать від маси сукон, полотен і найріжнороднїйшої одежі. І що найдивоглядніїйше, він часто не може дістати роботи і погибає без праці тут же обік многолюдних фабрик, де день і ніч гуркочуть машини, стукочуть молоти, кишать робітники як мурашки, обік варстатів, де день і ніч слїпають та надривають ся иньші робітники надсильною, прискореною, горячково невпинною працею.

І сказав би хто, що се лиш по містах так, — табо нї. А по селах хиба не бачимо дивного (нам воно з віковічної привички

перестало бути дивним), гнітучого та болючого противеньства між бідними і богатими. Тут сидить ґосподар на цілім ґрунті, а в нього тулить ся комірник, що не має ані клаптика землі, а його сусіди мають по морґови, по пів морґа, а там на кінці села позасідала голота, що не має нічого крім нужденної хатчини, тай то нераз поставленої на громадськім ґрунті. Скілько нерівности і скілько зависти є тісних межах одного села! Ба, алеж бо обік того села звичайно стоїть двір, а в тім дворі живе дїдич, пан на 500, 1000 або й більше морґах. Він держить у себе цілу зграю слуг, цуґові коні, живе в достатку, про який навіть думати не сьміють ті там чорнороби в селї. Супроти нього всї вони, і богачі сїльські і халупники — однакі бідаки, го-

лота, хлопство. Але станьмо на хвилю на його становищі і погляньмо висше в гору. І у нього є сусїди — иньші дїдичі: ось пан на цїлому ключи або на кількох ключах, маґнат, що має 50 або 100 тисяч морґів, простори, що вистарчили би на утворенє невеличкого князївства; а онде дїдич-худопахолок, що сидить на одному селї, задовжений по вуха, як то кажуть, сидить у жидівськїй кишенї. Чим він супроти того маґната, як не мізерним халупником супроти богатого ґазди! Та бо й той маґнат дуже часто, коли Бог не дав йому доброї ґосподарської ґолови, мусить заглядати до чужої кишенї, до банків та банкирів, через яких руки день у день перекочують ся суми, що вистарчили би на закупленє двацятьох таких маєтків,

як його. Над кождого пана є ще старший пан, тілько що там, на самім вершку, де котять ся міліони, чоловік із пана робить ся слугою того маєтку, невольником гроший, які опановують усю його силу й волю, мов якийсь злий дух.

Табо й того ще не досить! Деякі дикуни знають числити лише до двацять (усї пальцї на людськім тїлї), а на дальші числа мають лише одно слово: дуже богато. Стародавні Греки числили звичайно лише до 10.000, а далї, то усе у них було „мірія“ — дуже богато. Ще й стародавні Римляни не мали ясного понятя про мілїон. Видно, що їх богачі не дочислювали ся в своїх маєтках так далеко. Нинї маємо вже не лише мілїонерів, але мілїярдерів, таких богачів, що числять свої маєтки на сотки

мілїонів. Мілїярд! Легко сказати! А поклади ту суму нашими банкнотами на тік просушити, то треба би тока на кілька квадратових миль. А напакуй її нашими срібними двокоронівками на ваґони, то ваґони займуть штреку від Коломиї до Заболотова т. є дві милї. І все те — власність одного чоловіка! І коли сей один має такі, направду незлїчені скарби (як би хтів один чоловік перелїчити стілько срібняків, то мусїв би лїчити пару сот лїт), то иньші мруть з голоду, не мають крейцарика на молокò для хорої дитини, мерзнуть у зимі без одежі та тулять ся нічю попід мостами або в пустих будовах, по пивницях та ямах!

Щож воно таке? — спитаєте. Щож се за поступ, що з усїм своїм шумом і гуком,

з усїми науками і штуками, цїною тисячлїтної боротьби, мілїонів жертв і моря пролитої крови допровадив людий аж до такого раю? Чи варто-ж було добивати ся його і чи варто працювати для його піддержаня, для дальшого людського розвою, коли він іде такими блудними дорогами?

VII.

Отсе ми дійшли до найтяжшої рани нашого теперішнього порядку. Величезні богатства з одного боку зібрані в немногих руках і страшенна бідність з другого боку, що дусить мілїони народу. З одного боку неробство, що привикло жити з праці иньших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку тяжка, чорна, ненастанна праця, що

оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що иньше крім кавалка чорного хліба. З одного боку пишний розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки ніби-то для всіх людий, а з другого боку мілїони бідних та темних, що жиють ось тут обік тих скарбів, незнаючи їх і не можучи користати з них. Нерівність між людьми ніколи не була більша як власне в наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх осьвічених людей.

Щож воно таке? — запитують себе найрозумнїйші і найчеснїйші люди нашого віку, у яких болить душа дивити ся на такі суперечности? Невже-ж воно так мусить бути?) Невже поступ мусить іти раз у раз у

парі з чієюсь згубою, з чієюсь кривдою? Невже люди тисячі лїт мучили ся, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тілько, щоби запевнити пановане та роскошоване всяким Ротшільдам, Блейхредерам, Астонам та Гіршам? і невже нема нїякого способу змінити се і зробити рівновагу між поступом богацтва, знаня і штуки і зростом добробуту та розвою всеї народної маси? Розуміють ся, всї ми віримо в те, що такий спосіб можливий, хоч певно не легкий.

Правда, часом почуєте від ріжних панків та полупанків думку, що хто бідний, той сам собі винен, бо він лїнивий, пяниця, не дбає про себе, не щадить. Де-хто додає ще, що нерівність межи людьми все мусить бути, бож сама природа не творить

людий рівними; одним дає більше здоровля, сили красоти, здібности, а другим меньше. Є в тім троха правди, але дуже небогато. Ті панове, що говорять про лїнивство бідних, повинні би поперед усього виказати ту величезну працьовитість великих богачів, що живуть весь вік у забавах та розкошах, дбаючи лише про власну приємність і повірюючи не лише працю за себе але також завідуванє своїм маєтком — так сказати — раховане своїх грошей чужим рукам. А ті, що говорять про природжену нерівність між людьми, повинні би показати, чи справді ті великі богачі та магнати, се найздібнїйші та найсильнїйші люди свого часу. І тут показалоби ся, що маєткова та суспільна нерівність людей у нашім часї має своє жерело зов-

сім не в неоднаковій пильности, робучости та запопадливости, і зовсім не в неоднаковій здібности — а в чімось иньшім.

У чім же такім? Ще в XVIII. віці французький учений Руссо сказав, що людська нерівність виплила з того, що люди віддалили ся від природи. Первісні люди, що жили на лоні природи і підлягали єї законам, були всї собі рівні, не знали несправедливого поділу богатства ні знаня. В наших часах поновив сю думку славний російський повістяр Лев Толстой, кажучи, що всїй нерівности між людьми винен поділ праці. Якби люди жили всї таким житєм, як російський селянин, якби кождий сам орав землю, сам робив для себе всї знаряди і вповнї вдоволяв ся тим, що заробить і збере, то не потрібно би анї

грошей, анї фабрик, анї великих міст, анї великої маси урядників, анї війська, анї держави. Із сього погляду, Толстой виступає також против високої науки і против так званого панського письменства та штуки (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсїм непотрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці. От тим то Толстой радить усїм людям вернути до простого селянського житя, зректи ся всякого паньства, містових розкошів та високих наук, і за одиноку науку приймити Христове Евангелиє, тай то ще очищене так, як йому видає ся, що його проповідував сам Христос. Нема що й говорити про те, що думка Толстоя і його попередника Руссо, то

властиво заперечене поступу. Вони тягнуть вазад і раді би звернути людий до такого стану, який їм видає ся природним. Вони забувають, що й теперішний стан людей також не є нічим надприродним, ані противприродним, що й він повстав на основі великих та незломних законів природного розвою. Так само забувають ті апостоли давно минулої рівности, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видає ся. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з иньшим, ані щасливійший приміром від вовка, льва або коня. Він жив у вічнім страсї та вічній ворожнечі з цїлим окруженєм. У темноті, бруді та занедбаню. Не о много лїпше показує ся і житє тих московських мужиків, яких бачить довкола себе

Толстой і рад би до їх стану завернути і всіх людий. Темнота забобонність, бруд, піяньство, жорстокість та несправедливість панують у тім мужицькім сьвітї далеко більше, ніж серед ненависних Толстому містових людей. Зрештою погляди такі Руссо та Толстоя мають за собою те добре, що неможливість їх пе́реведеня кождому відразу кидає ся в очи. Вони же не опирають ся нї на якім законї, нї на якій природній конечности, а тілько звертають ся до серця і до чутя людий, жадаючи від них відразу найтяжшого, а власне відречи ся того, що їм миле й дороге, до чого звикли з малечку, не даючи в заміну за те нїчого виразного анї ясного. Таких людий, що повірилиби таким апостолам завсїгди знайде ся не богато, тай вистарчить їм одна

проба, щоб отверезити їх і показати неможливість осягненя сею дорогою якогось нового, справедливійшого житя. Навіть християньство, на яке любить покликати ся Толстой, не стає тут до помочи иньшим Толстовцям. Первісне християньство зовсїм не тягло в зад, не виступало анї проти держави, анї проти суспільних порядків, але старало ся піднести всїх людей висше. Воно проповідувало загальне братерство в дусї і правдї, піднимало людий із їх буденних материяльних інтересів до вищого морального житя, додавало їм твердости і сили в боротьбі з ріжними покусами житя і тим самим було чинником поступовим. Натомість наука Толстоя зводить ся на те, що відсуваючи найлїпших людей від дїяльности і боротьби в глухі

закамарки селянського житя, улекшує пановане здирства та кривди, і навіть виразно проповідує нїби то евангелські слова „не противити ся злому“. Тимчасом простий розум каже, що із злом треба бороти ся, бо інакше воно буде рости і подужає нас.

VIII.

Зовсїм інакше говорять учені природники, особливо ті, що займають ся дослїдом житя і розвою в природї. В природї, особливо в так званій живій природї, т. є в царстві ростин і зьвірів, бачимо також певний поступ. Знаходимо там насамперед дрібнесенькі сотворіня, невидні для голого людського ока, зложені всього з одної або кількох живих клїтинок. Жиє таке сотворінє, насисаючи ся поживи

зі свого окруженя, не гине, але розпадає ся на дві або більше частинок, і ті починають знов жити так само, як їх батько, і знов не гинуть, лише розпадають ся і множать ся без кінця. І не знати, куди зачислити таке сотворінє, чи воно зьвірик, чи ростина. На висших ступнях стоять сотворіня, подібні до тих найнисших, але такі, що в їх тїлї починає робити ся де-який поділ праці: з їх клїтинок виходять живі ниточки, що служать або до порушуваня, або до хапаня поживи. У иньших сотворінь із таких клїтинок та ниточок роблять ся малесенькі ротики, ссавки, нїжки, із них стають ся зьвірики; у иньших повстають корінці, гилячки, шапочки, із них виходять ростини. І знов бачимо довгий ряд ступнїв, нїби сходів; на кождім вис-

шім ступні в тїлї такого сотворіня подїл працї більший, праця виконує ся докладнїйше, членів і суставів більше, вони ріжнороднїйші та лїпше припасовані до своєї роботи.

Покладїть лише обік себе на одній дошцї кількканайцять ростин: такий зелений водоріст, що виглядає як один волос, такого гриба, що його називають пестряком, земним серцем або труфлею і який виглядає мов бараболя, а далї правдивого гриба, у якім окрім кореня, розпізнаєте шапку, зложену з верхньої шкірки, білого мяса під нею і рурковатої верстви в низу; положїть далї грубошкірого лопуха, стебло трави, корч папороти, а нарештї жолудь і молодого дубчака, яблоко і цьвітучу яблоневу галузку, цьвіт рожі та фіялки. Побачите самі, яка

величезна ріжниця в будові тих ростин, як у одних усї сустави прості та нечисленні, нема нї цьвіту, нї овочів, нї ріжнородних барв анї запаху, а як иньші розвивають у собі чимраз більше суставів, чимраз кращі прикмети.

Коли ті ростини лежать перед нами на одній дошці, то можна би думати, що вся та ріжнородність виросла разом рівночасно, так, як виростає тепер що весни. Але досліди над істориєю природи показали, що не так воно було, що ся теперішня ріжнородність — то здобуток довгого розвою, який тревав мілїони лїт; що зразу на земли були справдї лише найпростїйші, зовсїм безбарвні ростини, що вони звільна розвивали ся, набирали чимраз більше членів та суставів, пристосовували ся до ріжнородних обста-

вин та ріжнородної поживи, набирали барви, смаку та запаху, вандрували з моря на сушу із краю до краю — одним словом, що й тут маємо розвій та поступ дуже подібний до того, який ми бачили між людьми.

Ще виразнїйше можна се бачити на зьвірях. Досить порівняти такого червака (глисту), рибу, хруща, паука, мотиля, жабу, миш, лилика з конем, журавлем та малпою, щоб переконати ся, яка тут величезна ріжнородність, та який розвій від простих, мов з груба обтесаних форм аж до найбогатших та найскладнїйших у малпи. Досить сказати, що червак жиє без очей, без рук, без ніг, без голови, що весь він властиво є тілько один живіт з ротом на передї а відходом із заду, щоб пізнати, як дуже упрощене тут

зьвіряче житє. А не забуваймо, що той червак зі своїм тїлом зложений з великого числа мясистих обручечок, а кожда така обручечка має в собі много мілїонів живих клїтинок і то уложених не як будь а в певнім сталім порядку, і ми зрозуміємо, що та проста будова червакового тїла відбігла вже дуже далеко від тої найпростїйшої животини, що складає ся всего на всего із одної клїтинки. Розуміє ся, що й тут ступні, які віддїлюють досконалїйше збудовані тїла від меньше досконалих, се також слїди розвою зьвірячого сьвіта на протязї многих мілїонів лїт.

До половини минулого віку учені природники не вміли виснити, яким то способом і для чого із найпростїйших одноклїтинних животин з часом му-

сїла витворити ся ота величезна сила та ріжнородність ростин і зьвірів, яку бачимо нині. Аж 1859. року анґлїйський учений Дарвін виступив з думкою, що головною силою, яка перла і доси пре всї животвори до ненастанного розвою, була боротьба за єствованє. —

Ті слова боротьба за єствованє розумів Дарвін дуже широко. Він доказував тисячами прикладів, що ростини і зьвірі не знаходячи собі в якімсь місци досить поживи, або вигибають окрім певного числа таких, що вспіли запевнити собі поживу, або переносять ся на иньше місце, або перемінюють ся потроха, припасовуючи себе поневолї до иньшого способу житя і до иньшої поживи. Як то у нас кажуть: голод вовка з лїса гонить. Сей голод вигонить де-

яких риб і раків на береги, на сушу, і загонить деяких звірів у воду. Він вигонить омелу рости на вершках дерев і змушує картофлю робити собі цілі магазини поживи в своїх бульбах, приростих до коріня. Додаймо до того, що кожда животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє житє, доки можна і як найліпше можна, але надто лишати по собі як найчисленнійше і як найсильнійше потомство, приспособлене до дальшої боротьби за єствованє. В тій ненастанній боротьбі, що веде ся на земли мілїони лїт, клїтина пожирає клїтину, ростина ростину, звір ростину або звіря, висші роди нисших, а самі найнизші раз у раз пожирають усїх иньших. Очевидно — твердить Дарвін — у тій ненастанній боротьбі перемагають ті осібники

і ті роди, що покажуть ся сяк чи так найсильнїйшими. Отже у одних перемога здобуває ся величезною плодючістю, у иньших кремезною будовою тїла, у иньших витревалістю на студінь, на спеку, на мокроту, на сухість, на голод, нарештї ще у иньших прикметами розуму, хитрістю та оглядністю, відвагою або боязливістю. Чоловік, найвисше зорганїзований з усїх, зробив ся паном усїх животворів власне завдяки величезному розвоєви своїх духових здібностей.

Дарвінова наука, з якої тут подано найзагальнїйший нарис, мала величезний вплив на людське розумінє живого сьвіта. Хоч вона не витворила понятя розвою і поступу, але подала нам ключ для його зрозуміня. Не диво, що деякі вчені при-

родники Дарвінїсти (прихильники Дарвіна) пробували тим ключем, здобутим із вивченя живої природи відімкнути також велику загадку людського поступу, відповісти на докучливі питаня, відки взяла ся та страшна нерівність між людьми, чи вона потрібна, чи мусить бути вічно або чи з неї можливий який вихід? Їх відповідь — маю тут на гадці головно великого нїмецького природника Ернста Гекеля — була дуже проста. Чоловік, що до свойого тїлесного устрою, такий сам твір природи, як і всї иньші і так само підлягає законам природи, а особливо великому, всесильному законови боротьби за єствованє. Вся людська істория, се ненастанна боротьба, ведена рїжними способами а все для єдної цїли, аби удержати себе і своє потомство.

В тій боротьбі раз-у-раз гинуть міліони людий, в ній на протягу звісної нам історії погибли тисячі і міліони громад, племен і народів, лишаючи місце иньшим, сильнійшим, здібнійшим, щасливійшим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержують ся сильнійші, здібнійші та трівкійші, лежить жерело людського поступу. Теперішний стан людий є витвором тої вікової боротьби; він так само конечний і природний, як конечна і природна сама боротьба. Нерівність людий між собою, се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастєм для людий, але власне основою дальшого розвою і дальшого поступу. Навпаки, рівність, колиб яким чудом дало ся єї зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастєм, бо довела би їх до цілковитої байдужности

і закостенїлости. Але сього нема чого бояти ся, бо сама природа дбає за те, аби між людьми не було рівности. Дарвінїсти як у природї так і в відносинах між людьми завсїгди стоять на тім, що хто дужший, то й лїпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою; і що значить та невеличка меньшість людий, що в теперішних часах держить в своїх руках мілїонові маєтки, мілїонові армії богатства, власть і силу і знанє, здобуті працею незлїчених поколїнь, має право уживати всього того по своїй уподобі, дбаючи про величезну більшість робучої та поневоленої людськости лише на стілько, щоб і будучі покоління щасливих панів і переможців мали ким послугувати ся та з кого збогачувати ся. Природа, говорять Дарвінїсти, не знає

жалю анї чутливости. Вона посьвячує мілїони осібників на те, аби удержати при житю якусь висшу форму. Милосердиє для слабих, покривджених та поневолевих, яке проповідує ся між людьми, се властиво фалшиве чутє, противне природї і шкідливе для природного розвою. Свобода боротьби, то повинна бути основа людської полїтики. Нехай сильний показує свою силу, нехай слабий боронить ся або гине, суспільність не повинна в те мішати ся, а з того свобідного змаганя витворить ся дальший, чим раз красший поступ.

На жаль пани Дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивили ся житю щупаків у водї та вовків у лїсї, а троха за мало продумали історию людського роду і власне

те, що в нїй є відмінне від історії ростинного і зьвірячого розвою. Придивімо ся-ж, що воно таке і на що не хочуть звертати уваги вчені Дарвінїсти при осуджуваню історії людського поступу.

IX.

Найблизші до погляду Толстого, а по троха й до погляду дарвінїстів є погляди так званих анархістів. Почувши се слово не один може налякає ся. Анархісти в наших часах мають погану славу: вони кидають бомби, мордують короновані голови і загалом подабають більше на божевільних, нїж на людий, що поважно думають про хиби теперішних порядків і про способи як би їм зарадити. Але не треба думати, що всї анархісти ходять з бомбами та думають про вбійства і що все воно так було. До анархістів належали

й належать деякі славні вчені, як ось славний французький географ Елізе Реклї, що написав прегарний опис усеї землї в 33 величезних томах, а також російський учений, князь Крапоткін. Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихиляв ся й наш славний учений Михайло Драгоманов, і се вже повинно бути для нас заохотою, щоб ми спокійно і без страху придивили ся думкам тих людий. Головним основником анархістичних поглядів був французький письменник Петро Прудон, що вмер 50 лїт тому назад. Слова анархізм, анархіст — походять із грецьких слів архе́ — власть, і ана́ — без, отже разом: наука, яка вчить людий жити без усякої власти, так аби всї були рівні і один не мав другому до розказу. Анархісти

бачуть корінь усього зла не в поділї праці, так як Толстой, а в власти, в тім, що один чоловік старшує над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеть ся. Власть робить одних панами, других невільниками, стягає податки і робить не многих богачами коштом мілїонів. Власть робить одних богачами, щоб убивати або держати в погрозї иньших. Вона йде ще далї, втискає ся навіть у наші душі, при помочи школи й релїгії накидає людям такі погляди, вірування та звичаї, які їй догідні, а усуває, викорінює або проклинає иньші, недогідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосерним, завзятим, слїпим на нужду і глухим на плач мілїонів. Вона обмежує свободу і права громад на користь повітів, свободу повітів

на користь країв, свободу країв на користь держав, а свободу і права тих держав на користь невеликої горстки вибранців, що чи то з уродженя, чи з щасливого припадку дістали ся на верховодне становище.

Який вихід із того лиха, про се по думці анархістів нема що довго міркувати. Скасувати власть, усяку власть між людьми і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновка: власть лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власти. Але така думка — цілковита дурниця і полягає на повнім незрозуміню того, що таке власть. Бо коли придивити ся близше, то власть одного чоловіка над другим, се той сам

поділ праці, в якому ми бачили ядро всього поступу, тілько бачений із другого боку. В кождім господарстві, де працює разом кількоро людий, кождий робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість господарства, веде рахунки, визначує працю поодиноким робітникам. Той один може бути притім і сам робітником, працювати разом з ними: маленький поділ праці в господарстві, то й власть його маленька. Чим більше господарство, чим більший поділ праці, тим більша мусить бути власть того, хто дбає про цілість і про порядок у ній. А громада, повіт, край, держава, се великі, иноді величезні господарства, що обертають тисячами мілїонів гроший, де ухибленє одного чоловіка може принести необчислені шко-

ди цїлости і для того й власть виконуюча мусить бута велика, дрібнїйші части мусять підлягати більшим. Се дїєть ся не силою, не примусом, се в значній части виросло з довгого, тисячлїтного розвою ; так, як величезний дуб, що своїм тягаром давить землю, а своєю тїню приглушує дрібні ростинки коло свойого коріня, не чинить сього зі злої волї, але силою свойого росту і розвою.

Розуміеть ся, думка тих анархістів, які міркують, що усунувши одного-другого короля чи царя, тим самим знищать власть і доведуть до поправи людської долї, так само глупа та дитиняча, як коли-би хто порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізав або спалив мене самого. Власть у державі, то не є особа її паную-

чого — чи то буде цїсар, чи король, чи президент, — навпаки, той пануючий, се лише, так сказати, портрет, символ власти, а властиво того подїлу працї, того стану осьвіти та ґосподарського розвою, який нанує у цїлій державі. Нїякими бомбами, штилєтами та револьверами не зміниш цїлого суспільного будинку ; отже всї кровавi дїла анархістів, навіть лишаючи на боцї їх жорстокість і нелюдяність, тим ще злі, що зовсїм безпожиточні і не осягають нїякої цїли. То значить, не осягають доброї цїли, про яку може думає де-хто з тих убійників ; зате часто вони роблять велике зло цїлій суспільности, збільшуючи утиск та кривди, бож пошкодити людям усяка власть може далеко лекше, нїж помогти.

Але, як сказано, не всї

анархісти з'упиняють ся на тій дитинячій та головницькій думці про нищенє власти при помочи динаміту або револьверів. Ті вчені люди, що бачуть корінь зла у власти, особливо, розумієть ся, в тій величезній власти, яку дають у руки поодиноких людий великі держави, зібрані до купи міліярди гроший, мілїони привиклих до послуху урядників та узброєних вояків, — ті вчені силкують ся вказати способи, як можуть люди позбути ся того зла.

Розумієть ся, найпростїйша річ була би сказати: коли великі держави шкідливі, то скасувати їх. Але таке лекше сказати, нїж зробити. При тім же ті анархісти занадто розумні люди, щоб не бачили, що великі держави обік деякої шкоди й недогоди, приносять величезні

користи і являють ся не лише конечним наслїдком. але й сильним двигачем людського поступу. І ось вони обмірковують способи, як би можна заховати для людий усї користи великих держав, а усунути їх шкідливі боки. Вони виходять від ось якого міркуваня.

Кожда людська особа сама для себе цїлий сьвіт, кожда в своїх очах має право жити як їй хоче ся, розвивати ся як може і все, що обмежує, стїснює її — шкідливе. Але чоловік — громадський зьвір, він живе на сьвітї не сам, а в родинї, в громадї; для родини, для громади, він мусить віддавати частину своєї свободи і свойого особистого права. Треба лише, щоб він віддавав як найменьшу частину. Отже чим меньше тих людий, для яких він мусить

стїснювати себе, тим лїпше. Чим більше начальства над чоловіком, тим меньше він свобідний, хоч би жив і в найрадикальнїйшій републицї; чим меньше начальства, тим більше свободи. Коли чоловіка присяде велика родина, то вже тодї стає ся єї невільником; а щож казати, коли над ним і його родиною старшує громада і власть громадська, над громадою повіт, над повітом край, над краєм держава! Коли вже мусить хтось старшувати над чоловіком і його родиною, то най тої старшини буде найменьше і най вона буде найблизша, і то в усьому рівна йому, не вічна, а тимчасова, вибирана на якийсь час і одвічальна перед ним. Таким способом одиноким і найвисшим огнищем власти по думцї анархістів повинна бути г р о м а д а, в якій

усї члени мали би рівні права і завідували би своїми справами через виборну старшину. Автономія громади, то головна основа лїпшого ладу і щасливійшого житя людий. Кожда громада живе собі сама для себе і дбає сама за себе і за всїх своїх членів. О скілько вона стикає ся з иньшими громадами, має з ними спільні інтереси або якісь незгоди, о стілько входить з ними в умови або в згоду, як рівний з рівним, добровільно і без примусу, лише з огляду на спільну користь або спільну небезпеку. Так само вяжуть ся в більших справах цїлі повіти з повітами, краї з краями — і так повстає, з низу в гору, велика держава, яка держить ся купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів,

країв, силою так званого федералїстичного устрою.

Отсей анархістичний ідеал лежав між иньшим у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у „Переднім слові до „Громади““ і в брошурі „Вільна спілка“. Нема що й казати, що як би всї люди були високо осьвіченими, добросердними, здоровими на дусї й на тїлї, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він певно й лишить ся ідеалом людського громадського устрою на пізні віки і як усякий ідеал нїколи не буде вповнї осягнений. Та тепер, коли маємо дїло з людьми темними, здеморалїзованими і в величезнім розмірі хорими тїлом і духом (найбільша часть тих хорих навіть не знає про свою хоробу і вдає з себе здоровісеньких а иноді такі хорі ро-

блять ся проводирями народа, високими урядниками та органами власти), — такий устрій по просту неможливий, не простояв би анї одної днини, і як би яким чудом заведено його, скінчив ся-б величезною замішаниною і загальним безладєм.

Що федералїстичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а навпаки може вести до великого лиха, маємо добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була тзв. шляхетська вільність та рівність, і там кождий шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже нїякої власти, і там повіти вязали ся від часу до часу в конфедерациї для осягненя своїх цїлий, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від

доброї волї репрезентантів краю, і кожда ухвала могла буги спинена голосом одного репрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневоленя селян, але також до упадку міст, до повного безправства між самою шляхтою і нарештї до того, що Польщу без скарбу, без війська, безвладну розірвали між себе сусїдні держави. Конституция 3. мая, навіть як би була введена в житє, не була би богато помогла, бо не змінювала анархістичних основ державного устрою.

X.

Зовсїм з инъшого погляду виходять ті напрями, що приймають дотеперішнїй подїл працї як річ конечну і хосенну, але хочуть лише усунути його шкід-

ливі наслїдки. Маємо тут на думцї рїжні школи так званих комунїстів.

Комуністи, так названі від латинського слова communis, що значить спільний, стоять на тім, що все зло в людській суспільности походить не від поділу працї, а від поділу власности. В предавних часах, коли дикун, де що зловив чи вбив, те й з'їв, що зробив, те й мав, коли сам собі приготовлював не лише страву, а й одежу й хату, а чого сам не з'ужив за житя, те велїв собі по смерти класти до гробу, тодї можна було говорити про повну власність. Власність якогось чоловіка була вповнї витвором його працї, то й не диво, що він мав до неї повне право. Але в наших часах се зовсїм не так. Анї один чоловік не жиє виключно своєю власною

працею. На його виживленє, одежу, помешканє, вихованє та заробкованє складає ся праця соток і тисячів ріжних людий, ба навіть соток і тисячів давнїйших поколїнь. Ми сїємо нинї хлїб на полях, управлених перед тисячами лїт, живемо в домах побудованих нашими батьками, дїдами й прадїдами, їздимо по дорогах та мостах збудованих старинними Римлянами, або новочасними Нїмцями, Бельґійцями та Італїянами, одягаємо ся в сорочки з американської бавовни, пряденої в Анґлії, тканої в Шлеску, або в материї вироблювані в Франциї, косимо стирийськими косами, краємо анґлїйськими ножами, оремо нїмецькими плугами, наші жінки й дївчата носять на шиях французькі коралї або венецияньскі скляні перли і т. п. І навпаки, наш хлїб їдять

Нїмцї, наше мясо Віденьцї та Берлїнцї, наші покладки Парижани та Льондонцї, наші яблока йдуть до Будапешту та до Вроцлава. Що тут власність і чия вона? Всьо перемішане, всьо не є виключно нїчиє, всьо спільне, бо виплило зі спільної, міжнародної працї.

Та то ще не досить. Найважнїйша річ ось у чім. Кождий робучий чоловік у наших часах робить далеко більше, нїж сам спотребовує. Робить, так сказати, для спільної скарбівнї. Робітники, що напалили цегли та вапна і вимурували великий дім, зробили таку річ, що перестоїть їх і їх синів і внуків і не стратить певної вартости ще й за сто лїт. Кожда фабрика виробляє товарів далеко більше, нїж могли би спотребувати її властителї і робітники за цїле своє житє.

На добре управленім поли, занятім одною громадою, звичайно родить ся стілько хлїба і всякого иньшого плоду, що вся та громада могла би тим цїлий рік жити дуже добре і ще би де-що лишило ся про запас. *Власне в тій надвижцї плодів людської працї понад людську потребу й лежить по думцї комуністів основа людського поступу.* — Людськість у загальній сумі робить ся богатшою і має через те змогу чим раз більше сил увільнювати від низької щоденної працї на здобуванє хлїба, а повертати їх на плеканє науки, на полїтичні, громадські й иньші дїла. Все те було би добре, як би в людській суспільности не було дечого иньшого, по думцї комуністів зовсїм поганого. Се иньше, то приватна власність. Праця в нашій суспіль-

ности — кажуть комуністи, вже тепер у значній части спільна. А плоди тої праці не спільні. Кождий чоловік робить більше над свою потребу, але не кождий забирає всю ту надвижку своєї праці на свою власність, — навпаки, мілїони й мілїони дістають із плодів своєї праці навіть меньше, ніж би їм потрібно для сяк-так зносного, людського житя. Надвижку їх праці забирають собі иньші, які й збогачують ся їх працею. Коли вся суспільність — говорять комуністи — працює спільно або майже спільно над витворюванєм усяких достатків понад свою безпосередну потребу, то повинна вона вся з тих плодів своєї праці не лише жити в достатку, але надто чим раз більше богатїти, бо та надвижка виробленого її працею, повинна бути

її спільним добром. Власне з того йде все зло між людьми, що те, що повинно бути спільним добром усіх членів суспільности, загарбують у свої руки поодинокі люди. Ми працюємо — кажуть комуністи, — як новочасні осьвічені люди, але роздїлюємо те запрацьоване добро як вовки або як дикуни: хто більше урвав а иньших відігнав або роздер, той лїпший. Між способом вироблюваня достатків (продукциї) і способом роздїлюваня тих достатків між поодинокі верстви суспільности (дістрібуциї) панує велика незгідність. І не буде добра між людьми поки та нерівність не буде усунена. А усунути її можна лиш одним способом, а то таким, аби спільній працы відповідало спільне вживанє випрацьованого

добра. Приватна власність, що тепер є терном у нозї дальшого поступу, а также жерелом нерівности і несправедливости між людьми, повинна бути скасована. Спільна праця і спільна власність, се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад.

Комуністичні думки не були нїчим новим у XIX. віці. Їх висловлювано нераз і то від дуже давнїх часів. Ще в старину, на 400 лїт перед Христом, їх виголошував грецький мудрець Плятон. Слїди комунїзму бачимо і в нашім сьвятім Письмі нового завіта, а власне в історії найпершої християнської громади в Єрусалимі швидко по Христовій смерти. В XVII. віці дуже докладні малюнки комуністичного устрою понаписували ан-

ґлїйський учений та полїтик Тома Морус та італїйський монах Тома Кампанелля, в XVIII. віці комунїстичні погляди голосили Французи Кабе́, Мореллї, Маблї, Руссо́, Бибеар, у XIX. в. Французи Фуріє, Сен Сімон та його ученики Базáр і Енфантен, далї вчений історик Люі Блян, Анґлїчанин Роберт Оуен і богато иньших.

Між комунїстами було богато талановитих письменників, які вміли блискучими фарбами змалювати користи та принади того нового устрою. Деякі, як Оуен, робили проби засновуваня на підставі комунїстичних поглядів фабрик, фільварків та свобідних кольонїй; деякі з тих закладів поупадали, иньші, особливо засновані в Америцї або в вольнїй Швайцариї, держать ся й доси, але на загальний

розвій цілої суспільности не мали й не мають впливу.

Спільність! Добре то казати: спільність і розмальовувати на рожево те, що вже сьвятий Павло вимовляв словами: „Се коль добро і коль красно, о еже жити брать ма вкупі“. Але самою красою й самим моральним добром людина не проживе, тим більше, що й красу та добро кождий розуміє по свойому, а що для одного красне й добре, може бути меньше красне і меньше добре для другого. Не досить сказати: спільна власність. Але хотівши цілу суспільність побудувати на тій думці або виховати в почутю конечности тої думки, треба докладно розміркувати, яка має бути та спільність побудувати, чи має вона які відміни, які границі, і які?

І в людській праці і в людськім уживаню є певні межі, де кінчить ся спільність і починаєть ся те, що каже „я сам“! Що я з'їм, того вже не з'їсть нїхто иньший, і навпаки: з'їсть хтось иньший, то вже не з'м я. Так само й з иньшими предметами безпосередного людського вжитку, з одежею, помешканєм, забавами і т. п., значить, так далеко, до предметів безпосереднього людського вжитку комунїзм не може сягати. Так само тяжко допустити його і в обсягу звичайного домашнього ґосподарства.

Відпочинок по праці конечний, і кождий чоловік бажає мати собі для відпочинку свій власний кутик, де би міг бути собі зовсїм свобідним і не стїсненим навіть своїми найблиз-

шими приятелями й громадянами. Заведенє спільности і то примусової спільности, помешканє могло би бути такою каторгою, таким нещастєм для многих людий, що комуністи по кількох невдалих пробах (одну таку пробу робили в Парижі коло р. 1840 ученики Сен-Сімона Базар і Енфантен) покинули сю думку.

Так само прийшлось обмежити комуністичні думки і з другого кінця. Певна річ, у нашій суспільній праці богато спільного, богато такого, де один користується здобутками праці другого або многих иньших. Але чи все тут спільне? Очевидно, що ні. Спільна хиба основа, а кождий робить на тій основі по свойому. Що з того, що мої дїди й прадїди сотками лїт управляли й орали оте поле і воно, таке як я маю його під руками, є влас-

тиво здобутком їх праці? Але нехай я один рік не приложу до нього своєї питомої праці і свого кошту (зерна, навозу, або хочби пильнованя), чи буду мати з нього який пожиток? Ні. Що з того, що отсю машину зробив Англичанин і передав менї в замін за здобутки моєї праці? А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмілости, чи вона сама принесе менї яку користь? Ні. Отже до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось *свойого, власного,* окремого, і аж тодї може мати з того якийсь пожиток.

Але бо на тім не досить. Є такі роди праці, де те власне та окреме у кождого чоловіка однакове або майже однакове. Ходити за плугом, тягти косою, стояти при машинї, се, хоч певно

не легка річ, але знов не така надзвичайна мудрість; се, як кажуть, хто будь потрафить. Але є такі роди праці, що вимагають окремого приготованя, довголїтньої науки (приміром учительство), а иноді й науки і вправи і пильности для них за мало, коли нема вродженого таланту. Такі роди праці переважають на полї науки, штуки, навіть у техніцї винахідники найчастїйше мають вроджений талант, якого не мають мілїони иньших людий. Така праця, хоч вона дає не вичерпані скарби цїлій людськости і нераз збогачує цїлі краї й народи, не дасть ся упорядкувати комуністично, бо тут праці, думок, здібности одиниці людської не заступить нїяка иньша одиниця.

Та швидко виявила ся ще одна, може найбільша перешкода

для осущеня комуністичних думок. Коли-б навіть було можливо завести таку спільність між людьми, про яку думали комуністи, то все таки ся спільність мусїла би мати певні границї. Від біди можна би допустити можливість тїсної спільности між людьми одної народности, одної мови, одної віри, одного ступня цивілїзациї, хоч і тут спільність високо осьвічених городян з низько осьвіченими иноді на пів дикими селянами являєть ся дуже сумнївною. Але як уявити собі потім відносини між ріжними народами та ступнями цивілїзациї? Чи й між ними буде спільність, чи нї? А коли не буде, то чи не почнеть ся між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що йде тепер без комунїзму? Або коли одна суспільність прийме комунїзм а ї

сусїди нї? І як заводити комунїзм: у одній громадї насамперед, чи починати від повітів, країв, чи ждати, аж його прийме від разу цїла держава? Як бачимо, при самій думцї про практичне переведенє і можливі наслїдки комуністичних думок (проб переведеня їх на ширший розмір у новійших часах так і не роблено зовсїм) показувало ся стілько сумнївів і трудностий, що більшого числа прихильників сї думки не могли собі здобути. Але вони були пророчим зерном, із якого виросли пізнїйші парости — ріжні напрями социяльїзму.

XI.

Спільність праці і спільність уживаня, — се по думці комуністів одинокий лїк на всї рани теперішнього громадського житя, головна основа дальшого поступу.

Добре, — кажуть соціялїсти, — але сю спільність не всюди можна перевести. Люди з природи не всї однакові і нїколи не будуть однакові. Повна спільність на землї не можлива і була би навіть шкідлива. Треба завести спільність лише там, де вона справдї потрібна. Не в тім біда, що не всї люди обідають при однім столї, не всї носять одежі з одного сукна і не всї живуть у спільних казаматах. Біда в тім, що одні богато і тяжко працюють, а мало мають

до вжитку, а иньші користуються плодами їх праці. Біда в тім, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власности знаряди праці — фабрики, машини і все потрібне для вдержаня чоловіка — а другі не мають нїчого крім своїх робучих рук і мусять тамтим маючим за своє вдержанє віддавати свою працю. А що та людська праця, се жерело всякого богацтва і витворює того богацтва далеко більше, нїж виносить плата робітника, то відси виходить таке, що маючі люди з праці робітників роблять ся все богатшими та богатшими, а робітники, хоч-би й як пильно та богато робили, все лишають ся бідними, все дістають лиш тілько, аби могли вижити. Скасуймо той роздїл між маючими і робітниками, ту стїну, що дїлить робучого чоло-

віка від знарядів праці, зробімо ті знаряди праці, фабрики, машини, копальні спільною власністю тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішного ладу, запевнимо всім людям достаток і рівномірний поступ.

Отсе в головній основі були думки, які дуже розумно і ясно виложив у своїх працях великий соціялїст Карло Маркс. Він старав ся показати, як теперішня нерівність маєткова між людьми плине головно з визискуваня праці робітників через фабрикантів; як у тім визиску лежить жерело всїх громадських нещасть та хороб, усеї нужди, зопсутя, темноти та кривди. Він силкував ся нарештї доказати, що розвій теперішнього порядку, чи би ми сього хотїли чи нї, йде конечно до соціялїзму. Богачі, по його

думці не тілько висисають соки з робучого люду, але також помалу пожирають одні одних, більші пожирають меньших, так, як зьвірі в лїсї. Мануфактура пожирає дрібного ремісника й мануфактуру, великий фабрикант пожирає і вбиває (розуміється, грошево маєтково та торгово) меньших фабрикантів у своїй околиці, так само як великий купець дрібних купців. Із сього виходить, що число тих великих фабрикантів, купців, капіталїстів та богачів мусить помалу робити ся чим раз меньшим; рівночасно число бідних, голих, обдертих людий, пролєтаріїв стає чимраз більше. На однім кінцї чим раз більші маєтки, згромаджені в немногих руках; на другім кінцї чим раз меньша горстка богачів. Якийсь час вони будуть панувати, поки маси робучого на-

рода будуть темні та покірні. Але коли в тих масах зародить ся почутє своєї кривди, своєї клясової єдности і своєї сили, тоді вибє остатня година капіталїстів. Ті, що доси иньших позбавляли власности, будуть тепер самі позбавлені власности; величезні богацтва, здобуті працею мілїонів бідних робітників, стануть ся збірною власністю мілїонів, спільним добром усього робучого люду.

Маркс у своїх писанях не вдавав ся в мальованє того, як саме має виглядати той будущий громадський устрій, у якому буде спільна праця без визиску і спільне вживанє плодів праці без нїчиєї кривди. Ширше розвивали сї думки Марксові товариші й приятелї Ляссаль і Енгельс. Особливо сей остатнїй розвинув погляд про те, що осьвідомлені

і зорґанїзовані робітники повинні при помочи загального голосованя здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які-б теперішню державу, основану на пановаю одних і неволї других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й від разу перемінили на народну державу, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідности, ні темноти.

Наслїдком сих наук Маркса, Енґельса й Ляссаля почали німецькі робітники орґанїзувати ся в велику партию, що мала метою здобути як найшвидше перевагу в парлямент'ї і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партия назвала себе социяльно-демократичною. Стоячи на основі Марк-

сових соціялїстичних поглядів ся партия надіяла ся порушити весь народ і здобути для нього пановане. Хоч називала себе революцийною, але розуміла революцию зовсїм не так, як її розуміли прм. анархісти. Ся партия бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби знищити її і дати всїм горожанам як найповнїйшу і найширшу свободу. Навпаки, по думцї социяль-демократів держава — розуміеть ся, будуща, народна держава — мала стати ся всевладною панею над житєм усїх горожан. Держава опікує ся чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержане відповідне до його працї й заслуги. Вона знаючи потреби всїх своїх горожан,

регулює, кілько й чого треба робити в фабриках, кілько вся суспільність потребує хлїба й живности, кілько кождий чоловік має працювати а кілько спочивати, а конець кінців може дійти й до того, кілько в нїй людий має родити ся, аби цїлість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дїтий і аби живі мали чим вигодувати ся. Отся віра в необмежену силу держави в будущім устрою, то головна прикмета социяльної демократії. По її думці кождий чоловік у будущім устрою від уродженя до смерти буде державним урядником та пенсіонїстом: держава дасть йому наперед відповідне підготованє; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разї слабости ласкавий хлїб.

Нема що й казати, є дещо привабного в такім погляді, особливо для тих бідних людий нинїшнього часу, що не знають сьогодня, де дїти ся і що в рот вложити завтра; для тих мілїонів беззахистних дїтий, що виростають або зовсїм без опіки родичів, або терплять нераз муки і знущаня від злих, темних, пяних або хорих родичів та опікунів. Житє в Енґельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумнїви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягаром на житє кождого поодинокого чоловіка. — Власна воля і власна думка кождого чоловіка мусїла би щезнути, занидїти, бо ануж дер-

жава признає її шкідливою, непотрібною. Вихованє, маючи на меті виховувати не свобідних людий, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, катаплязмою. Люди виросталиб і жили би в такій залежности, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютнійших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто булиб її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Сього соціяль-демократи не говорять виразно, та в усякім разї ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над житєм і долею мілїонів своїх товаришів, якої нїколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не

було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманичів – усе одно, чи родовитих, чи вибираних — над мілїонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманичі захопити її на завсїгди! І як легко при такім порядку підтяти серед людности корінь усякого поступу й розвою і довівши весь загал до певного ступня загального насиченя, з'упинити його на тім ступні на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільности, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволенє з того, що є, і шукають чогось нового. Нї, социяль-демократична „народна держава", колиб навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землї,

а була би в найлїпшім разї великою завадою для дїйсного поступу. З иньшого боку поглянув на річ Американець Геррі Джордж. І Маркс звернув головну свою увагу на фабрики й промисл, а села й рільництво полишив якось на боцї. Він жив довгі лїта в Анґлії і придивляв ся анґлїйським відносинам, а в Анґлії нема сел анї властивого селянства, там земля здавна перейшла на власність дїдичів (лєнд-льордів), із селян поробблено або пільних робітників, або т. зв. фермерів, тобто арендаторів, що арендують у панів більші або меньші фільварочки чи ферми. При тім головну часть хлїба й живности для себе Анґлїя спроваджує з иньших країв, так, шо селянство та хлїборобство не займає там у громадськім житю майже нїякого місця.

Зовсїм не те в Америцї, де на безмежних родючих просторах повстають рік-у-рік тисячі нових кольонїй, де продукция хлїба й живности розвинула ся на величезний розмір і де питанє про землю та хлїборобство стоїть мало що не на першім місцї громадської полїтики. Отже Американець Джордж у своїй голосній книжцї „Поступ і бідність“ пробував доказати, що не приватна власність фабрик, але приватна власність землї, се головна причина теперішнього громадського лиха. Земля, се головна основа добробуту й поступу не лише теперішних, але й будущих поколїнь і длятого не повинна бути власністю одиниці, яка би могла єї псувати, рабувати та висисати. Суспільність сьвідома свойого інтересу повинна мати сама в руках свою землю, давати

її своїм членам на вжиток, але не на власність, а надвишку доходів із неї брати на свою користь, а не лишати в руках богачів та неробів. Яким способом се зробити: чи викуповуючи землю з рук її дотеперішних властителів, чи позбавлюючи їх від разу державним законом права власности на землю, чи нарештї переймаючи землю на власність загалу зараз по смерти кождого дотеперішного властителя, про се Джордж не потребував довго розписувати ся, бо се залежало би від поодинокого краю і від того, як би там уложили ся обставини.

Думки Генрі Джорджа дуже сподобали ся многим людям не лише в Америцї, але також у Англії і в Нїмеччинї. Потворили ся спілки й товариства, що мають метою ширити ті думки

словом і письмом серед широких мас убогої людности і також серед грошовитих богачів, надіючи ся позискати їх для справи національізації землї, тобто набутя землї для цїлого народа. Поки що, ті товариства зробили для своєї властивої мети не богато, але думки Джорджа мали значний вплив з иньшого боку. — Ми вже сказали, що батьки нїмецької социяльної демократиї Маркс і Енґельс іще в 1848. р. виступили з окликом: Пролєтарії всїх країв єднайте ся! Вони виказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всїм сьвітї однакова, значить, і інтереси їх однакові. Пролєтарії-робітники не мають причини ворогувати анї воювати між собою. Уся ворожнеча між народами й державами йде не від бідних, а від

богачів, купців, фабрикантів та урядників, або, як вони називали — буржуазиї (від французького слова bourge — замок, місто, значить міщанство, розуміють ся, маюче). Розвиваючи далї ті думки, вони й їх ученики доходили до того, що все те, що роз'єднює народи або роз'єднювало давнїйше, отже церковні та релїгійні справи, полїтика, національність, усе те дїло пануючих верстов. Верстви робучі, поневолені, покривджені нїколи не мали анї церковних, анї полїтичних, анї національних інтересів але все мали й доси мають один однїсїнький і по всїм сьвітї однаковий інтерес — скинути з себе вікoвічне ярмо неволї та визиску. Чим більше ті верстви приходять до розуму, тим більше розуміють, що їх дурено, вказуючи їм якісь релї-

ґійні, полїтичні чи національні ідеали і велячи в імя тих ідеалів поборювати людий иньшої віри, иньшої держави, иньшої національности. Тай ті, що вели їх на сю боротьбу, дуже часто дурили себе самих; властиво цїла історія людського розвою, се історія боротьби поодиноких верстов між собою, а ще точнїйше, боротьби кривджених, визискуваних та неволених робітників з кривдниками та визискувачами. Коли визискувані робітники дійдуть до повної сьвідомости своїх інтересів і своєї сили, то поєднають ся всї разом на всїм сьвітї, скинуть із себе ярмо і заведуть социяльстичний лад на сьвітї. Значить, нїмецький социяль-демократизм був і є межинародний, або говорячи латинським словом — інтернаціональний.

Джордж натомість висунув на перше місце інтереси поодинокої нації як найбільшої одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею. І ся Джорджева думка пустила широке корінє. В Америці й Англії залунали оклики: земля для народа, але з додатком: англійська земля для англійського народа! Америка для Американців. В Америці перший голосно піднїс такий оклик сенатор Монро, а теперішній президент Розевельт також признає ся до неї. І у нас піднесено оклик: Русь для Руси, а польська шляхта, що у себе на місці, на Мазурщині, як може, кривдить та визискує польського хлопа, в східній Галичині дає йому всякі полекші, продає йому свої ґрунти, зичить йому гроші з банків, аби лише до-

вести до того, щоб надати й східній Галичині переважно польський характер і аби таким робом, упадаючи економічно, зміцнила польський елемент національно.

XII.

Отсе ми перейшли всї важнїйші питаня, які насуваютъ ся при обміркованю того, що таке поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіря помалу вибивав ся чим раз висше. Ми бачили, що се полїпшенє його стану йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до вишої осьвіти, в иньших лишали ся в дикім станї. Ми бачили, що дорога того поступу була не проста анї одностайна ; що певні місця осягнувши досить високий поступ, упадали; що певні важні

відомости та винаходи, звісні людям у давнину, потім забували ся і нераз аж по сотках лїт люди віднаходили їх на ново. Ми бачили далї, що головною движучою силою поступу є подїл працї; ми вказали далї, що той подїл працї вкупі з вродженою всїм людям неоднаковістю сил, здібностий і вдачі вироджує громадську й осьвітну нерівність, а та нерівність нарештї доходить до величезного противенства між крайньою бідностю одних, та нечуваним богацтвом иньших, і то бідністю мілїонів робучих людий і богацтвом невеликої жмінки легкоробів або й цїлковитих неробів. Нарештї ми перебрали найважнїйші думки тих, що силкують ся знайти вихід із того страшного положеня.

Чого-ж шукають усї ті люди?

На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого як доси. Їх не задоволяє сам поступ богацтва; вони питають: а в чиїх руках се богацтво, хто й на що користує ся ним? Їх не задоволяє сам поступ науки і штуки; вони хочуть аби наука і штука були власністю всіх людий, прояснювали їх розум і звеселяли житє. Як бачимо, обік зросту богацтва, науки й штуки зросло також почутє милосердя, любови до людий, справедливости. Люди починають переконувати ся, що само богацтво, сама наука, сама штука не може дати чоловікови повного щастя. На скілько чоловік може бути щасливим у житю, він може се тілько в співжитю з иньшими людьми, в родині, громаді, нації. Скріпленє, утонченє того почутя любови до

иньших людий, до родини, до громади, до свого народа, отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все иньше буде лише мертве тїло без живої душі в ньому.

Повного особистого щастя, не заколоченого нїякими прикростями — чоловік не осягне нїколи; та про те він весь вік старає ся та силкує ся поправити своє житє, усувати прикрости, добити ся щастя. Мілїони знаходять одиноке щастє на землї в тій надії, що правдиве щастє знайдуть по смерти, за гробом. Але иньші мілїони людий у наших часах говорять, що поки там до загробового щастя, а нам треба доложити сил і заходів і розуму, аби знайти хоч яке таке щастє тут на землї.

Так само всї ми знаємо,

що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землї люди не дібють ся нїколи. Але се ще не рация, щоб ми закладали руки і байдужно дивили ся, як міцний дусить слабого, як богач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людий. Чи буде, чи не буде з того рай на землї, а ми борімо ся з кождим поодиноким лихом, з кождою поодинокою кривдою та дбаймо заразом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозї заткати жерело подібного лиха й на будуче.

Колись, перед сотками лїт лїкарі не дуже придивляли ся до поодиноких хороб та болячок, але за те ломали собі голови, щоб винайти такий лїк,

який би міг лїчити всї можливі хороби. Вони зже й назву придумали для сього лїку, назвали його з грецька панацея, нїби то все-лїк. Але такого лїку на всї хороби нїхто не винайшов і не винайде нїколи. Позбувши ся мрії про той чудовий все-лїк, почали лїкарі докладнїйше придивляти ся поодиноким хоробам, слїдити обяви, що виступають при її погіршеню і при полїпшеню, і звільна назбирали величезний запас спостережень та досьвідів, що тепер називаєть ся медициною. Кожду слабість, кождий обяв старають ся пізнати як найдокладнїйше, а від пізнаня вже недалеко й до вилїченя.

От таке саме й з тими громадськими, суспільними слабостями, що спадають на людий при поступі наперед. Те, що ми доси роздивили, всї оті ради:

повороту до природи, до селянського стану, до бездержавства, заведенє повної спільности — все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує нїякий аптикар. Вони бентежать людий, ворушать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певности, панацеї в них не шукайте. Поступ цїлої людськости — се величезна і і дуже складна машина. Вона порушує ся силою, на яку складають ся тїлесні й духові сили всїх людий на сьвітї; ані одному чоловікови, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якійсь громадї годї запанувати над рухом тої машини, годї кермувати нею. Як у цїлій природї, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав

же великий нїмецький поет і вчений, Йоган Ґете, а то голод і любов. Голод, се значить материяльні і духові потреби чоловіка, а любов — се те чутє, що здружує чоловіка з иньшими людьми. Людського розуму в числї тих кондукторів нема і певно ще довго не буде.

Додаток.

На стор. 100 пропущено докінченє розділу VIII, яке додаємо тут і просимо прочитати в однім тягу перед розділом IX.

В царстві зьвірів і ростин бачимо двоякий розвій, що проявляє себе досить неоднаково. Деякі животвори живуть одинцем, а иньші купами, більше або менше здруженими громадами. Ми згадували вже про ті малесенькі животвори зложені з одної клїтини, ріжні бакцілї, бактериї, діятомеї, форамініфери та інфузориї. Можна сказати, що їх майже не торкнув ся розвій: які були перед міліонами лїт, такі єй доси. Властивий поступ

починає ся аж там, де наступає здруженє: отже при животворах многоклїтинних, а далї там, де кілька, кількадесять окремих животворів збирає ся до купи для спільного житя. Одним із найсильнїйших двигачів поступу являєть ся роздїл ріжних полів, мужеського і женського, а потім їх співдїланє при плодженю та виводженю потомства. Сей роздїл бачимо вже в царинї ростин; маємо примірром коноплї накопні (мужеські) й матїрні (женські). Далеко виразнїйший і важнїйший сей подїл між звірями. Дальший наслїдок сього подїлу, се здруженє матерне з потомством у висших звірів, де мати мусить більше або менше довгий час годувати та оберегати своє потомство. Вже тут безоглядна боротьба за єствованє, перевага

сильнїйшого над слабшим уступає на бік, бо сильнїйший (мати, часом і отець) оберегає слабшого (дїтий).

Але у иньших звірів бачимо ще щось більше. Пчоли та мурашки творять цїлі держави, громади зложені з многих тисяч осібників, зорґанїзованих для дружної боротьби за єствованє. В нутрі такої орґанїзациї боротьба майже зовсїм устає; орґанїзация сама в собі живе дружно, ріжниці між сильними й слабими пропадають, цїлість висгупає до боротьби за єствованє як єдність. Для удержаня тої цїлости кожда одиниця приносить жертви, прим. кожда пчола тратить свої полові орґани і робить ся безплодною, кождий трут (самець) робить ся безоружним дармоїдом і мусить гинути наглою смертию по допов-

неню свого громадського завдання. Значить, з погляду самої дарвінїстичної науки кожда одиниця в пчолячім царстві поступає зовсїм противприродно, ослаблює себе в боротьбі за єствованє, на те тільки, аби коштом того загального ослабленя зложити до купи велику і міцну цїлість — пчоляче царство. Як бачимо, боротьба за єствованє може мати ріжні форми: одна форма — се поєдинкова боротьба, така, яку бачимо у щупака або вовка, а друга форма, се громадська боротьба, яку бачимо у пчіл та мурашок.

Чоловік ‘хиба на найнизшім ступнї дикости задоволяв ся такою вовчою боротьбою за єствованє, тай то ще хто знає, чи так; у деяких малп ми бачимо вже житє в більших або менших громадах, серед яких видно

початки певного порядку й дружности. А ціла історія людського роду, то властиво історія здруженя людий, зливаня одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави. Первісна, вовча боротьба за єствованє приймає в такім громадськім житю зовсїм инші форми, вироджує инші почутя та цїли, а поперед усього почутє єдности та дружности людського роду супроти всьої решти природи. От тим то думка дарвінїстів, що люди повинні бороти ся за своє єствованє без огляду на людяність, по вовчому, по засаді: хто дужший той лїпший, є властиво запереченєм поступу в тій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значила би властиво цофненє чоловіка на становище вовка або дикуна.

ПОПРАВКИ.

Перед читанєм сеї книжечки прошу поправити отсї друкарські помилки:

Стор. 20, рядок 4 з низу замість приймила
треба: приймала

„ 22, рядок 6 з низу замість не йде
треба: все йде

„ 23, рядок 9 з гори замість Вижнїйша
треба: Важнїйше

„ 24, рядок 8 з низу замість шукати
треба: шанувати

„ 29, рядок 11 з низу замість Ґренлянди
треба: Ґренляндиї

„ 29, рядок 5 з низу замість сгояли
треба: стояли

„ 29, рядок 3 з низу замість недовідане
треба: невідоме

„ 42, рядок 5 з гори замість Тариї
треба: Тарсї

„ 43, рядок 2 з гори замість утаяв
треба: розтаяв

„ 44, рядок 5 з низу замість мандрібку
треба: мандрівку

„ 48, рядок 6 з гори замість гине
треба: гинуть

„ 48, рядок 5 з низу замість доптачем
треба: двигачем

„ 49, рядок 1 з гори замість півтретя лїт
треба: півтретяста лїт

„ 54, рядок 4 з низу замість по зате
треба: та за те
„ 58, рядок 10 з гори замість отїленє
треба: втїленє
„ 60, рядок 1 з гори число V викинути
„ 65, рядок 11 з гори замість Сгарі
треба: Старі
„ 66, рядок 4 з гори замість найлїпше би
треба: найлїпше бє
„ 70, рядок 10 з низу зам. що наконичено
треба: де накопичено
„ 72, рядок 2 з гори замість предавний
треба: прадавний
„ 80, рядок 7 з гори зам. Блейхредерам
треба: Бляйхредерам
„ 83, рядок 2 з низу замість Толстоя
треба: Толстого
„ 84, рядок 2 з гори замість вазад
треба: назад
„ 85, рядок 9 з гори замість Толстоя
треба: Толстого
„ 85, рядок 12 з гори замість Вони же
треба: Вони ж
„ 86, рядок 3 з низу замість Толстоя
треба: Толстого
„ 89, рядок 12 з гори замість пестряком
треба: пістряком
„ 102, рядок 11 з гори замість богачами
треба: вояками
„ 106, рядок 7 з гори замість нанує
треба: панує
„ 109, рядок 8 з гори замість то вже
треба: то він
„ 121, рядок 6 з гори замість Бибеар
треба: Бабе́ф
“ 121, рядок 8 з гори замість Єнфантен
треба: Анфантен

„ 122, рядок 3 з низу замість спільність побудувати, треба: спільність, як можна її побудувати

„ 123, рядок 7 з гори, замість не з'м я треба: не з'їм я

„ 123, рядок 11 з гори зам. і т. п., значить треба: і т. п. Значить

„ 124, рядок 3 з гори замість спільности, помешканє треба: спільности помешканя

„ 124, рядок 9 з гори замість Єнфантен треба: Анфантен

„ 128, рядок 4 з низу замість пророчим треба: плодючим

„ 138, рядок 7 з гори зам. Катаплязмою треба: Казенною

„ 139, рядок 9 з ризу зам. придумуючи треба: придушуючи

„ 140, рядок 4 з горн замість Геррі треба: Генрі

„ 140, рядок 10 з низу замість пільних треба: вільних

„ 143, рядок 11 і 12 з гори замість Ми вже сказали, треба: Треба сказати

Кабінет франкознавства
ЛДУ ім. І. Франка,
Інв. № 4053

37217
1813

ПОСТ

виходить що т

і містить статі на всякі суспільні і лікарські, розвідки, поучаючі вірші і оповідання, веселину і сьмішне.

Всї статї писані приступно.

Майже кожде число прикрашене гарними образками.

„ПОСТУП"

коштує річно лиш 4 корони!

Адрес редакції і адміністрації:

Коломия, Народний Дім (I. поверх).

Накладом Редакциї „Поступу"

поставлено на дальшої видання:

1. Стефан Тканя. „ЯК РОБИТИ ТРОГА МЕНТУ" — ціна . . . . . 30 с.
2. Ярослав Марченко. „ВЛАСНА ХАТА" — ціна . . . . . 20 с.
3. Іван Франчук. „ОФЕРМА" . . . . . 25 с.
4. Др. Іван Франко. „ЩО ТАКЕ ПОСТУП?" — ціна . . . . . 1.20 с.
5. Сильвестер Яричевський. „СЕРЦЕ МОЛЕНЬ" — ціна в прозі 60 с.

915

НБ ЛНУ ім. Івана Франка
відреставровано
1.07.2024р.

НБ ЛНУ ім. Івана Франка
372 174